

GAME MANAGEMENT AND LABORATORIES OF GAME ANIMAL RESEARCH IN UKRAINE FOR 100 YEARS: TRANSFORMATIONS OF IDEAS AND INSTITUTIONS

Igor Zagorodniuk

Key words

game management, scientific schools, game laboratory, theriology, Ukraine

doi

<http://doi.org/10.53452/TU2715>

Article info

submitted 11.01.2023

revised 04.05.2024

accepted 30.06.2024

Language

Ukrainian, English summary

Affiliations

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Correspondence

Igor Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; 15 Bohdan Khmelnytsky Street, Kyiv, 01054 Ukraine; Email: zoozag@ukr.net
orcid: 0000-0002-0523-133X

Abstract

The study is devoted to the history of game management laboratories as one of the most obscure pages of Ukrainian theriology. The prerequisites for the formation of such laboratories as a system of applied research related primarily to ‘useful’ fauna are considered. These laboratories form a continuous chain of research centres that have existed in different cities. They were founded in 1929 by V. Averin in Kharkiv, developed by A. Mygulin and his followers in Zavorychi (1936–1962), K. Kopein at the fur farm in Kolo-Mykhailivka near Vinnytsia (1963–1973), and M. Evtushevsky in Cherkasy (1973–2004). The final phase was completed by two academic game management laboratories: at the Institute of Zoology of the National Academy of Sciences of Ukraine (in 1975–1989, led by V. Kryzhanivskiy) and the Institute of Forestry of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences (in 1991–2022, in Oleshky, led by I. Sheihas). The stages of research development in a series of successive transformations, in the wake of socio-political events and changes in public demands are analysed. The distinct sequence and, in fact, continuity of their existence in time (despite their movement in space) indicates a corresponding demand for them from the state, including the support of state budgetary programmes. Their tasks were constantly changing, and each period had its own specifics. The first period (Kharkiv) was supposed to put the system of survey, monitoring, and rational use of game resources on a scientific basis, as well as to streamline and direct the work of hunting communities. The second phase (‘Zavorychi’) was focused on providing the state with the necessary amount of fur for the needs of international trade and (undoubtedly) the military. The third phase remains the most obscure and is most likely associated with the formation of elite hunting grounds. The fourth phase (Cherkasy) was characterised by increased attention to fur farming and a waning interest in hunting as such. The fifth phase (Kyiv and Oleshky) was characterised by a cooperation with the State Committee of Forestry, the Ukrainian Society of Hunters and Fishermen, and certain (elite) farms. It is shown that the origins of many well-known scientific schools in Ukraine are related to hunting practices and that game management laboratories became leaders in developing action plans to maintain populations of game animals.

Cite as

Zagorodniuk, I. 2024. Game management and laboratories of game animal research in Ukraine for 100 years: transformations of ideas and institutions. *Theriologia Ukrainica*, 27: 146–169. [In Ukrainian, with English summary]

Мисливствознавство та мисливські лабораторії в Україні за 100 років: трансформації ідей та інституцій

Ігор Загороднюк

Резюме. Дослідження присвячено одній з найбільш утаємничених сторінок української теріології — історії мисливських лабораторій. Розглянуто передумови формування таких лабораторій як системи прикладних досліджень, пов'язаних передусім із «корисною» фауною. Ці лабораторії формують єдину ланцюгову групу дослідних центрів, які послідовно існували в різних містах. Їх започатковано 1929 року В. Аверіним у Харкові, розвинуто А. Мигуліним та послідовниками у Заворичах (1936–1962), К. Копейним на звірофермі в Коло-Михайлівці під Вінницею (1963–1973) та М. Євтушевським у Черкасах (1973–2004). Фінальною фазою стали дві академічні «мисливські» лабораторії — в Інституті зоології НАНУ (у 1975–1989 під кер. В. Крижанівського) та Інституті лісового господарства УААН (у 1991–2022 рр. в Олешках під кер. І. Шейгаса). Розглянуто етапи розвитку досліджень у ряду послідовних трансформацій, на лоні соціально-політичних подій та змін суспільних запитів. Виразна послідовність і по суті неперервність їхнього існування в часі (попри переміщення у просторі) засвідчує відповідний запит на них з боку держави, включно зі забезпеченням їх держбюджетними темами. Їхні задачі неперервно змінювалися, і кожний період вирізнявся певними особливостями. Перша (Харків) з них мала поставити на наукові рейки систему обліку, моніторингу і раціонального використання мисливських ресурсів, а також впорядкувати та скерувати роботу мисливських колективів. Друга фаза (Заворичі) була сконцентрована на забезпеченні держави необхідним обсягом хутра на потреби міжнародної торгівлі та (поза сумнівом) військовій потребі. Третя фаза існування залишилася найбільш утаємниченою і найімовірніше пов'язана з формуванням елітних мисливських господарств. Четверта фаза (Черкаси) вирізнялася підвищеною увагою до звіроводства і згасанням інтересу до власне мисливства. П'ята фаза (Київ, Олешки) вирізнялася співпрацею з Держкомлісом, УТМР та окремими (елітними) господарствами. Показано, що витoki багатьох відомих наукових шкіл в Україні пов'язані з мисливськими практиками і саме мисливські лабораторії стали розробниками планів дій з підтримання популяції «мисливських» звірів.

Ключові слова: мисливствознавство, наукові школи, мисливська лабораторія, теріологія, Україна.

Вступ

*Те, що отримує один вид або особина, інші втрачають
(Гіпотеза Червоної Королеви) [Van Valen 1973: 181]*

Мисливствознавство — особлива галузь людської діяльності, яка у своїй основі й по суті є високим зоологічним знанням, пов'язаним із вивченням, моніторингом і можливостями експлуатації популяцій низки видів тварин, які мають назву «мисливських». Під останніми звичайно розуміють традиційні та потенційні об'єкти полювання й промислу [Khojetskyy 2010; Zagorodniuk & Dykuu 2012], які становлять інтерес як природний ресурс і стан популяції яких допускає вилучення приросту без шкоди їхній динаміці. Відповідно, діяльність мисливських господарств можна розуміти як сферу господарської діяльності людини, спрямовану на керуване забезпечення приросту популяції диких тварин із метою їхньої експлуатації.

Було б дивним, якби самі мисливці чи мисливствознавці давали б оцінки свого внеску в розвиток зоологічних знань. Тому таку оцінку спробував зробити автор. Коли збирався матеріал до цієї розвідки, чимало старших колег неохоче розповідали про свої злети й практики, а тим паче не поспішали ділитися фотоматеріалами, прямо зазначаючи, що сьгоднішні норми дискусій не залишають місця для прожитого. Так, біоетика набула небачених обсягів її впровадження у життя природничиків [Zagorodniuk 2003], проте від цього мисливствознавство не зникло, а мисливські практики стали лише більш закритими, учасники яких ефективно сприяють «зеленим» рухам задля зменшення конкуренції за природні ресурси (по суті любителі дичини фінансують розвиток птахо- та звіроферм та інших джерел штучно вирощеного тваринного білка і дериватів, діяльність вегетаріанських рухів тощо).

Мета цієї праці — розглянути історію вітчизняних мисливствознавчих лабораторій, започаткованих Віктором Аверіним, і значення мисливствознавства у розвитку й накопиченні зоологічних знань, формуванні дослідницьких центрів і програм з охорони фауни.

Кілька вступних слів про Віктора Аверіна

Тема доцільності таких практик є надзвичайно контраверсійною через популярні останніми роками «зелені» та зоозахисні рухи, проте мисливство є частиною нашої історії, ключовим фактором накопичення природничих знань і колекцій, важливим етапом формування наукових шкіл (і в зоології, і в лісовому господарстві) і перших й дотепер найбільш ефективних природоохоронних ініціатив. І всі посвячені знають, що абсолютна більшість біологів пройшли польові вишколи саме з рушницями [Zagorodniuk 2023].

А починалося все більш злободенно — 100 років тому в Україні, після буремних подій Першої світової (1914–1917) і наступної української революції (1917–1921) по голодній країні було зброї не менше, ніж людей, здатних її тримати, а стан популяції багатьох видів звірів був украй далеким від стабільного. Однією з задач, які усвідомлювали фахівці (а тут передусім мова про В. Аверіна), стала організація лабораторій як наукових підрозділів ініційованих тими ж людьми мисливських товариств, і на стику такої діяльності та співпраці — формування осередків просвіти, проведення різних акцій, виставок або й обліків (прикладом першого такого обліку став облік вовка [Diukov 1922]), створення заповідних територій як відтворювальних ділянок для «мисливської» фауни, координація заходів з охорони окремих видів, регуляція мисливського пресу (включно з обмеженням і забороною весняного полювання), організація видання спеціалізованих «мисливських» газет і журналів тощо.

Віктор Аверін (1885–1955) — один із провідних зоологів харківської зоологічної школи початку ХХ ст. Про цього дослідника написано не одну працю [напр., Pidoplichko & Troitska 1962; Zlotin 2001 etc.]. Найчастіше його згадують як орнітолога [напр., Atemasova & Krivitsky 1999], проте його внесок у теріологію не набагато менший [Zagorodniuk 2022a], а з огляду на історію мисливствознавства, в якому теріологічний блок займає чи не найбільшу частку, цей внесок є величезним. Попри надзвичайно широкий спектр його наукових інтересів [Parkhomenko 2019], з незмінною увагою до тріади «фауністика + колекціонування + природоохоро-на», основним блоком інтересів був прикладний (корисні та шкідливі види).

Останній включав широкий спектр досліджень й узагальнень — і за напрямом «корисних і шкідливих» тварин, і за напрямом захисту рослин (насамперед, сільськогосподарського виробництва), і за напрямом мисливствознавства¹. Останнє становило особливий інтерес. І тут як організатор низки потужних ініціатив, включно з розвитком діяльності Харківського товариства природознавців, організації мисливських колективів та системи «правильного полювання», і проведення мисливських виставок [Zagorodniuk 2022a], Віктор Григорович став ключовою фігурою в мисливствознавстві. Саме він був організатором і першим головою Всеукраїнської спілки мисливців і рибалок (ВУСМР), а в тому статусі — упорядником і редактором серії мисливських часописів та ініціатором і керівником мисливської лабораторії.

Перший із напрямів — видавнича діяльність: створені ним часописи стали основними друкованими органами, що висвітлювали та скеровували діяльність мисливських організацій і залучали їх до накопичення знань: «Охота и рыболовство» (1923), «Український охотничий вестник» (1924), «Природа и охота на Украине» (1924–1925), «Український охотник и рыболов» (1925–1926), «Український мисливець та рибалка» (УМР, 1927–1932) [Holda 2006; Zagorodniuk & Godlevska 2008]. Лише згодом їх замістили інші видання більш строгого академічного стилю, зокрема «Український зоологічний журнал» і «Збірник праць зоологічного му-

¹ Це важливий аспект наукової активності дослідника, який підніс свої знання до рівня розуміння не лише теоретичного (біосфера, агросфера тощо), але й практичного: зміни у природокористуванні вимагали формування уявлень про види, популяції яких виходять за межі природних циклів і стають шкочинними, конкуруючи з людиною за врожаї в неприродних системах (агробіологічний аспект), і про види, статус яких позначений як «мисливські», що вимагає біотехнічних заходів для забезпечення пристоупу популяцій.

зею». Цей ланцюг мисливських видань, надто УМР (рис. 1), став центральним для багатьох зоологів, яке поряд із полюванням стало ефективним способом накопичення первинних зоологічних знань, фактором розвитку фауністики та низки суміжних галузей природознавства — музейної справи, морфології, таксономії, паразитології тощо [Zagorodniuk 2023a].

У цих журналах на рівних публікували наукові й популярні статті, белетристика і новини. Типові розділи «УМР» (за № 5–6 за 1931 р.) — «статті», «мисливське господарство», «белетристика», «риболовство та рибоводство», «хутро та кролівництво», «псарництво», «життя на місцях», «нам пишуть», «бібліографія», «офіційний відділ». Важливим органом у поширенні знань став щотижневик (газета) «Радянський мисливець та рибалка» (1927–1930). Як відмічає Д. Голда [Holda 2006], цей сплеск видавничої активності скоро і на довгі роки згас і лише після набуття Україною незалежності подібні видання з'явилися знову¹.

Другий напрям — мисливська лабораторія, дітище Віктора Аверіна, його важливий здобуток, який на довгі роки визначив один із по суті елітних напрямів зоологічних досліджень в Україні (а фактично й фінансування низки науково-прикладних доробків багатьох інститутів і роботи низки суміжних структур). Її створення стало проривом у розвитку науково-обґрунтованих підходів до моніторингу та експлуатації природних популяцій мисливської фауни. Про цю лабораторію і її доробки, а також її засновника детальніше див. далі в розділі «1920–1930-ті роки. Харківська мисливська лабораторія».

Мисливство як галузь знань і напрям діяльності

Зоологія, а надто зоологія хребетних (і особливо теріологія й орнітологія) формувалася з кількох різних напрямів природничих знань — мисливствознавства, порівняльної морфології та анатомії, тваринництва тощо. Звісно, найдавнішим її напрямом було саме мисливствознавство, яке стало однією з основ природного ресурсознавства, нарівні з лісівництвом чи риболовством, розширених новими напрямками, такими як рибоводство й звіроводство, а також сучасними ідеями, як-от вольєрне мисливське господарство².

Рис. 1. Приклади палітурок мисливських журналів України, у т.ч. журналу «Український мисливець та рибалка» за 1926–1931 роки. Фото обкладинок взято з букіністичних сайтів.

Fig. 1. Examples of covers of Ukrainian hunting magazines, including 'Ukrainian Hunter and Fisherman' for 1926–1931. Photos of covers were taken from second-hand bookstore websites.

¹ Звісно, це має свої пояснення, і причиною було два фактори: переведення статусу мисливства в галузь елітних забав (включаючи закриті «заповідно-мисливські» господарства) і активація центральних органів, зокрема й друкованих (напр., журналу «Охота и охотничье хозяйство»), куди скоро перейшли і мисливствознавці, і мисливці. Очевидно, що елітність могла бути тільки під контролем главків і тільки російською мовою.

² Про поняття «мисливства» написано не одну працю, включно з тлумаченнями його як системи знань про біологію дикого звіра, вміння обирати об'єкти, місця, сезони і способи полювання. Аналіз витоків цих знань залишимо на потім. Поки маємо говорити про те, що мисливство і практика полювання були неодмінною частиною суспільної культури всіх прадавніх мисливців і князів до знатних людей XIX–XX ст.

У міру того, як цивілізація досягла кількох мільярдів чисельності, стало очевидним, що виживати за рахунок природних ресурсів нереально, що могло компенсуватися розвитком тваринництва. Цей процес вимагав створення штучних трофічних пірамід, які неможливі у природних умовах. Відповідно, змінилися й задачі мисливствознавства, і практики полювання як способу здобування ресурсів. Такі практики поступово втратили статус галузі господарства і набули інших статусів, зовсім не пов'язаних із забезпеченням первинних потреб: на перші місця вийшли рекреація, спортивне і трофейне полювання, інші вартісні завави¹.

З часом, із «банального» задоволення поточних потреб людей мисливська галузь переросла у новий статус, що включає кілька взаємозалежних задач: 1) моніторинг і підтримка мисливської фауни, 2) програми з розвитку мисливських ресурсів і збагачення мисливських угідь, 3) задоволення запитів найбільш платоспроможної частини соціуму. У багатьох країнах це стало суттєвою частиною місцевої економіки. Не виняток стала й Україна, де мисливствознавство перемістилося з біології в сільське господарство і стало частиною спеціальності «клісове господарство». Ключовою задачею цієї галузі залишився моніторинг популяцій мисливських звірів і факторів їх динаміки задля сприяння їхньому стабільному приросту. Всі інші, включно з управлінням самим мисливським господарством, є вторинними. Власне, завдяки цьому зберігається тісний зв'язок цієї галузі з зоологією та екологією.

Мисливство як джерело і спосіб накопичення зоологічних знань

Яскравим напрямом мисливської діяльності, не пов'язаної зі здобуванням засобів існування, став розвиток мисливських практик світочів класичної зоології XIX–XX століть, зокрема й для створення зоологічних колекцій, — від опудал великих ссавців до препаратів паразитів дрібних птахів. Фактично всі визначні зоологи, яких поза сумнівом вважають класиками своєї галузі, а серед них практично всі зоологи радянської епохи були мисливцями і членами мисливських колективів, що розглянуто окремою працею [Zagorodniuk 2023a]. (Звісно, мова має йти не лише про звірів, але й про «пернату дичину», проте тут мова про ссавців.)

Рис. 2. Відомі зоологи-мисливці: Віктор Шарпило (один з найвідоміших паразитологів), Олександр Кістяківський (один з найвідоміших орнітологів), Михайло Розанов (один з найпослідовніших природоохоронців).

Fig. 2. Famous zoologists-hunters: Viktor Sharpylo (one of the most famous parasitologists), Oleksandr Kistiakivskyi (one of the most famous ornithologists), and Mykhailo Rozanov (one of the most consistent conservationists).

¹ Попри все, як і раніше [Zagorodniuk 2023], автор дотримується думки, що окремі соціуми залишають за собою практику полювання як складової статусного життя, включно з перебуванням в угіддях з обмеженим відвідуванням, мисливським сервісом і дичиною як основою дісти. І саме вони, розуміючи й усвідомлюючи обмеженість мисливського ресурсу, підтримують у суспільстві все альтернативне.

Понад те, мисливські колективи і збройові кімнати були стандартом у структурі багатьох зоологічних і заповідних установ. Та й більшість заповідників створені як зони спокою й розплоду мисливських тварин і місць для елітних полювань, а нині й більшість заказників дотепер мають такий статус. Прикладів цього багато й, очевидно, на підтримку й діяльність всього цього також потрібні були фахівці — мисливствознавці.

Є чимало напрямів досліджень, в основі яких лежить саме вивчення мисливської фауни. У структурах багатьох державних установ є не тільки така спеціальність, але й структурні підрозділи. Наприклад, в Інституті зоології АН УРСР упродовж багатьох років (1975–1989) існувала керована В. Крижанівським Лабораторія екології та раціонального використання мисливських тварин. У практиці природокористування незмінними є поняття «мисливські угіддя», «мисливська фауна», «мисливські трофеї», «дичина», «мисливська зброя» тощо [напр. Bondarenko *et al.* 1993, 1996; Novitsky & Domnich 2011; Rizun 2017].

Заповідно-мисливські господарства

Жодного пістету до мисливських практик, які для автора дуже далекі, проте з повагою до фактичних здобутків мисливствознавців, мушу зауважити, що саме як резервати мисливської фауни були створені (обґрунтовані й діяли) численні та дуже різного типу заповідні території й об'єкти. Десятки заповідних об'єктів створені для охорони передусім мисливської фауни. Досвід роботи автора з матеріалами щодо ПЗФ сходу України показав, що такими є практично всі зоологічні заказники і значна частина інших територій ПЗФ, у переліках фауни яких перелічено насамперед мисливські види, а в обґрунтуваннях так само зазначено, що це угіддя зі статусом відтворювальних ділянок тощо [напр. Sova *et al.* 2005].

Понад те, лідерами створення заповідників незмінно були саме лідери мисливських організацій (зі стану причетних до теріології в Україні — Віктор Аверін, Борис Вальх та ін.). Вони ж були й ініціаторами обмежень мисливської активності відповідно до популяційних фаз мисливських видів — розмноження, міграцій тощо, включно з заборонаю весняного полювання. Власне, і в центральних, і місцевих відділеннях «Українського комітету охорони пам'яток природи» (1926–1939) чи не кожний другий був мисливцем.

Пізніші ідеї визначалися самим фактом існування (і директивами) Управління по заповідниках і мисливському господарству Мінсільгоспу СРСР, зокрема його документом 1957 р. «Основні положення щодо організації полювання та ведення мисливського господарства на території СРСР» [Main .... 1957]. Ідея поєднання заповідної справи й мисливства впливала з уявлень про те, що жива природа — це невичерпний ресурс, і при належній організації можна необмежено довго знімати приріст популяцій «корисних» (ресурсних) звірів.

Окрім того, в ті роки значно виросла роль трофейного полювання і полювання як розваги, так би мовити «рекреаційного полювання», надто для почесних гостей району, республіки, країни та інших поважних людей, кількість і номенклатура яких неперервно росли. Росла і значимість «заповідно-мисливських господарств». Останні мали офіційну назву «Державне заповідно-мисливське господарство» (ДЗМГ) й існували в період 1945–1983 рр. як окрема категорія природоохоронних територій із власною (подібно до заповідників) адміністрацією та необхідною для організації біотехні, полювань і побутування гостей інфраструктурою.

Лише кілька прикладів: Кримське ЗМГ, Дніпровсько-Тетерівське ЗМГ, державна резиденція «Залісся», Азово-Сиваське ЗМГ. Переважно вони з часом втратили такий статус і стали національними парками або й біосферними заповідниками чи їх складовими. Тепер і старожили не пригадують, що сотні оленів паслися в Чорноморському заповіднику, «чекаючи» на рекреацію й полювання космонавтів. Ніхто би в ті часи й не уявив, що в урочищі Кузій, що нині є частиною Карпатського біосферного заповідника, були гарно облаштовані мисливські будиночки в угіддях із чисельністю копитних навколо на рівні 50–80 ос./1000 га. Застав автор і багаті мисливські садиби в урочищі р. Кам'янка (нині у складі НПП Сколівські Beskidi), де колекція черепів хижих і копитних якісно й кількісно напевно перевищувала чи не кожному відому в нас академічну збірку, зібрану за багато років.

Частина таких господарств й досі є. Прикладом є створені фактично на папері НПП «Білоозерський» та «Залісся», які дотепер розглядаються в ДУС як ДЗМГ. Потужні мисливські господарства до війни діяли на острові Бірючий, що з 1993 р. входить до Азово-Сиваського НПП, та на півострові Джарилгач, що до 2009 р. мав статус Скадовського науково-дослідного лісомисливського господарства, а «нині» (до 2022) як НПП Джарилгацький. Обидва останні по суті поєднали три ідеї «раціонального» природокористування — рекреаційного комплексу, заповідної території та мисливського господарства, які співіснують на одній території [Sheihas 2023]. Як коментар-підтримка цієї ідеї — фрагмент із рецензії:

«Подібні господарства є в більшості країн Світу. Проблемою багатьох біосферних заповідників чи національних парків є відірвана від реалій концепція природної саморегуляції екосистем, для якої давно відсутні великі території, та й ключові компоненти подібних біоценозів давно зникли, тому імітація в Україні ідеї саморегулюючих природних екосистем за зразком заповідника Цаво в Кенії [2,2 млн. га] є далекою від реалії. Спроби утворення «райських куточків» на площах 5–10 тис. га призвели лише до вилучення мисливських угідь і виключення їх зі сфери саморегуляції».

У доповнення варто сказати, що ідеї практичної охорони природи (чи її імітації) на лише територіях ПЗФ і сталого розвитку цивілізації поза заповідним фондом (ПЗФ) руйнують засади біосферності у практичному природокористуванні. Біосферне мислення в рамках решток природних комплексів на площі 1–5% при абсолютному пануванні техно- та агроекосистем [Protasov 2024], як і сам концепт біорізноманіття [Zagorodniuk et al. 2023], є гіперреальністю, яка насправді не реалізується в зонах тотального господарювання.

Тему поєднання таких протилежностей розглядали не раз. Складність її в тому, що плюси й мінуси такого співіснування надто важко пояснювати суспільству й чиновникам, ніж фахівцям. І доводити, що в умовах суцільного антропогенного впливу і неконтрольованого браконьєрства зберігати макрофауну шляхом припинення будь-яких дій мисливствознавчих установ (біотехнія, регуляція, селекція, контроль зоонозів та хижацтва, охорона від браконьєрства тощо) є такою самою утопією, як і віра в дієвість факту внесення певних видів тварин до Червоної книги, або окремих територій — до мережі ПЗФ.

При подібних поєднаннях природоохоронних і мисливських цілей на одній території різних проектів (часом різносезонних) важливо узгоджувати їхні задачі й шукати спільні знаменники: для заповідника (як установи) — це сталість природних екосистем і стабільний стан популяції аборигенних видів, для рекреаційної зони (установи) — відтворюваність рекреаційного ресурсу з незмінним синдромом розбитих вікон (ліквідація точкових порушень, вивіз сміття, зменшення впливів), для мисливського господарства — окупність витрат на біотехнію та отримання приросту для вилучення при збереженні екологічної рівноваги. Насправді спільними знаменниками є не узгоджена діяльність установ, а сама територія, тобто екосистема та окремі угруповання (зокрема й «мисливська фауна») в її складі. Усе інше — «надприродне» (антропогенне) — має підлягати управлінню, зокрема й адміністративному.

І тут проявляється й нагадує про себе парадокс, відомий як закон Ван-Валена [van Valen 1973]: успіх будь-якого одного виду в користуванні (контролі, відчуженні) певними ресурсами завжди рівний сумарному програшу інших. Поправка на біотехнію говорить, що біотехнія на користь одних видів (мисливських звірів) завжди означатиме антибіотехнію для решти. Поправка на мисливців свідчатиме про аналогічне: вилучення приросту популяції людиною — це втрати для всіх інших консументів (хижих, паразитів, коменсалів тощо).

Якщо виходити з того, що полювання — це вид природокористування і є його відповідним базисом, а не пристрасть окремих соціумів [Andreev et al. 2013], то й розгляд його як форми природокористування може бути адаптованим до задач охорони природи, бо наразі охорона природи — це і є раціональне природокористування. Ідея абсолютної заповідності в умовах фрагментації екосистем, експансії чужорідних видів і зникнення видів із визначною середовищевірною роллю (і загалом видів-едифікаторів), порушень у системі хижак-жертва, розквіту браконьєрства і недбальства, — все це вимагає менеджменту, мисливствознавчого у найширшому його розумінні — як системи знань передусім про макрофауну.

Власне мисливські лабораторії

Мисливські лабораторії під різними назвами (лісництва, біостанції, науково-дослідні господарства тощо) створювалися й існували при всіх владах, від князів до президентів, що факт. І напевно не лише тому, що депутатський корпус у нас весь озброєний, на 90% представлений мисливцями і тяжко працює над своїми ключовими задачами не лише у кабінетах. Важливо зрозуміти мотиви такого ентузіазму. Вони були, проте вони не завжди були «на поверхні», а нерідко для загалу видавалися інші задачі, ніж для користувачів «мисливських ресурсів». Надто якщо говорити про «царські полювання» [Sirotkina 2021], для чого вимагалася участь професійних мисливствознавців. Такі ДЗМГ (Державні заповідно-мисливські господарства) протягом 1945–1983 рр. (а фактично й надалі) були категорією заповідного фонду, прикладом чого було й Кримське ДЗМГ, де працювали такі «зубри» мисливствознавства, як О. Кормиліцин [Sirotkina & Zagorodniuk 2022]. Наукового обґрунтування вимагали всі поточні задачі мисливства і надто мисливських господарств, що починали поставати¹ — і задачі моніторингу популяцій, і прогнозу чисельності, і задача нових інтродукцій та акліматизацій, і впливів хижацтва, і проблем поширення зоонозів тощо.

1920–1930-ті роки. Харківська мисливська лабораторія

Початки інституційної структуризації мисливства в Україні закладено Віктором Аверіним. Формальна суха біографічна довідка про В. Аверіна (Вікіпедія) свідчить: «Обирався до складу керівних профспілкових органів, був активним діячем Центральної ради Всеукраїнського товариства мисливців та рибалок (1923–1933) і її першим головою». Аналіз цього факту на фоні соціальних подій того часу свідчить, що озброєний за роки громадянської війни народ, виснажений незгодами і голодами (зокрема й революційними подіями 1917–1921 рр. та голодом 1921–1923 рр.), озброєний, мав бути організований. Організація ВУСМР давала три ефекти; мисливські товариства а) ставили на облік володарів зброї, б) вводили певні правила, в) скеровували потенційний кримінал із суспільства на природу. Окрім всього іншого це забезпечувало регуляцію чисельності хижих тварин і здобування харчу; годі казати про соціалізацію у формі мисливських товариств, виставок, видань. В липні 1923 р. в Харкові ним проведено Першу Всеукраїнську виставку мисливства та рибальства [Averin 1923b]. По суті, формувалися організовані (керовані) мисливство і мисливствознавство.

Рис. 3. Віктор Аверін та його книга «Мисливство»; ліворуч — фото дослідника, близько 1920 р. (редаговано); в центрі та праворуч — палітурка і титульна сторінка книжки «Мисливство» (1927).

Fig. 3. Viktor Averin and his guide book 'Hunting'; left, photo of the researcher, ca. 1920 (edited); centre and right, cover and title page of the book 'Hunting' (1927).

¹ Донедавна мисливськими угіддями були всі землі, окрім населених пунктів та ПЗФ.

У 1921 р. Віктор Аверін став організатором установчого з'їзду і першим головою вперше створеної ВУСМР (Всеукраїнської спілки мисливців та рибалок). За його ж ініціативою при Центральній раді ВУСМР відкрито курси мисливствознавства [Zagorodniuk 2022a]. Аверін став організатором і редактором видань «Охота и рыболовство», «Природа и охота на Украине», а згодом і «Український мисливець та рибалка» (див. вище), а згодом і автором першого українського посібника з мисливствознавства — «Мисливство» [Averin 1927a]. Проте як людина безпартійна і без пролетарських коренів Аверін не міг далі очолювати ВУСМР і з 1925 р. організацію очолив т. Холод, згодом репресований. Аверін із 1925 р. став завідувачем відділу захисту рослин Наркомзему УРСР [Boreyko 2001]. Все це відбувалося за важких соціально-економічних умов, і лише в столиці та у відповідь на очевидний запит суспільства.

Наприкінці 1928 року Віктор Аверін виступив з ініціативою створення «мисливської лабораторії». Одна з її відомих назв — Українська науково-дослідна станція мисливського господарства. Вона почала діяти 20 січня 1929 р. [Averin 1930] і мала довгу історію, продовжену в низці дочірніх установ і філій, що надалі існували в Харкові, в Заворичах, Вінниці та Черкасах, як установи-послідовниці одна одної, деталі чого описано далі.

Судячи зі звіту [Averin 1930], лабораторія мала назву «Лябораторія вивчення мисливської продукції та мисливського господарства на Україні», зі штатом у три особи. Серед напрямів її діяльності — «хутрова справа, кормове питання, вивчення мисливської фауни України, хвороби дичини» (с. 10). У тому ж звіті відзначено, що «з початку 1930 року наша мисливська лябораторія перетворюється в державну науково-дослідницьку мисливську лябораторію НКЗС і існуватиме на кошти за рахунок держбюджету зі штатом уже десяти одиниць фахівців та персоналу» (с. 10). За перший рік існування «лябораторія налагодила тісний зв'язок з багатьма окривділами ВУСМР ([таких є] 23), організувала сітку кореспондентів ([таких є] 75), персонал лябораторії та окремі експедиції провели 24 екскурсії та експедиції за 380 день».

Надалі в лабораторії працювали зоологи, відомі своїми публікаціями з афіліацією до лабораторії. Серед них — М. Селезньов, статті й колекції якого охоплюють 1917–1938 рр., із них дві праці, опубліковані в ЗПЗМ, підписані як «Українська мисливська лабораторія»: про стан популяції хохулі на Дінці та про бабаків у Стрільцівському Степу і на Бурлуку [Selezniov 1936a-b]. Борис Попов в описі поширення вечірниць *Nyctalus leisleri* наводить зразки, здобуті «влітку 1927 р. ... керівником біологічної експедиції ВУСМР'у Н. Н. Фадеевим на березі р. Дінця» [Popov 1936: 191]. Робота в цій лабораторії відмічена в особовій справі Є. Решетник, відомій дослідниці ховрахів і сліпаків [Korobchenko 2016]: в аркушах з обліку кадрів цю лабораторію, де Є.Р. була *науковим співробітником*, відмічено як: «Мисливська біологічна станція» (1947), «Всесоюзний НДІ пушнини» (1949), «Охотпромбиостанция ВНИПО» (1961), з крайніми датами 1.10.33 та 1.05.35, тобто до переїзду науковиці до Києва (і лабораторії під Київ, у Заворичі). Також лабораторія фігурувала під назвою «опорна станція Всесоюзної мережі»; на початку 1930-х у її діяльності сталося кілька примітних подій.

Загальний лейтмотивом нового часу стало посилення вимог до мисливських господарств у нарощуванні обсягів заготівель [очевидно, що хутра]. Ще 1931 р. було прийнято Постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Про пушно-хутрове господарство» (25.10.1931)¹, у якій зазначено «Зобов'язати НКВТ СРСР і Охоткооперацію довести організацію мисливських господарств протягом 1932 р. до 50% площі приписних угідь, домагаючись максимального підвищення товарного виходу хутра та дичини.». І звісно, кадрові питання: «36. Запропонувати Секретаріату ЦК у декадний термін провести заходи щодо посилення кадрами Союзпушнини та інших смушко-хутрових організацій. 37. Запропонувати Союзпушнині та іншим заготівельникам очистити низову заготівельну мережу від класово чужих та ворожих елементів, замінивши їх на колгоспний та бідняцький актив.». Далі вимоги тільки зростали. Серед інших було і надзвичайне поширення кролівництва: 1933 р. питома вага заготовлених в Українській РСР шкурок кроликів становила 51,4% від загальних заготовок цього хутра в СРСР².

¹ За: <http://istmat.info/node/53788> з посиланням на Архів: РГАСПІ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 856. Л. 18-25.

² За вебсайтом з історії кролівництва в СРСР <https://survinat.ru/2011/05/puxovye-kroliki/>

На початку 1930-х років почалися репресії проти українського відродження, а в середині 1933 р. всі громадські мисливські організації були розпущені [Andreev *et al.* 2013]¹. Того ж 1933 р. Лабораторію підпорядкували «ВНИПО Наркомвнешторга СРСР»² і перейменували на Українську зональну науково-дослідну мисливсько-промислову біостанцію [Boreyko 2001]. Саме під такою назвою її згадано і в справі Є. Решетник — «Украинская Охотпромбиостанция ВНИПО». Жодних публікацій про цю установу знайти не вдалося; очевидно, 1935 р. вона перестала існувати (Решетник там працювала до 1.05.35). Її продовженням, на думку автора, стала центральна станція «Заготхутра» у Заворичах (Київщина), поява якої в часі збіглася зі зникненням згадок про харківську лабораторію і, очевидно, це було одним з наслідків переїзду столиці до Києва³. Нову станцію очолив харківський теріолог О. Мигулін⁴.

1930–1960-ті роки. Станція в Заворичах

Інформація в літературі щодо цієї станції майже відсутня, крихти відомостей є в красномовному довіднику про населені пункти Броварщини: в книзі «Золота очеретина» [Guziy 2012] її автор вказує, що в Заворичах протягом 1936–1941 років була контора Заготпушнини (варіант «Заготживсировина»), з науковим відділом, яким керував Олексій Мигулін. Відомо також (вікіпедія), що станцією принаймні у 1936 р. (можливо й від початку) завідував Іргізов, якого того року заарештували, і новим завідувачем призначили проф. Юрія Кирилова. Київський період Мигуліна залишався утаємниченим [Krivitsky & Zagorodniuk 2008]⁵, проте автору вдалося здобути низку нових важливих фактів, зокрема й щодо Заворичів, де, як виявляється, була розташована Центральна станція Заготпушнини [Заготхутра], а Олексій Мигулін був її керівником [Markovska & Zagorodniuk 2022].

Отже, в нашому розпорядженні є дві важливі групи фактів — особова справа О. Мигуліна з архіву ІЗАН і теріологічні колекції ННПМ (у 1930-х роках це були колекції Зоомузею ВУАН (про історію й назви установи див.: [Zagorodniuk & Ocheretna 2019]). Разом це дає декілька важливих для розуміння історії української теріології фактів:

1) Мигулін, працюючи в Заворичах керівником, саме звітти подавав на друк свою найвідомішу на сьогодні монографію «Звірі УРСР: матеріали до фауни» [Mygulyn 1938], 2) саме звітти він подавав на захист свою докторську дисертацію⁶ за тією самою темою, в заяві 13.01.37 вказано «науковий співробітник Української зональної н.д. станції мисливствознавства»; 3) із Заворичів є серія колекційних зразків, датованих 1926–1961 рр. з найбільшою кількістю зразків — для періоду 1936–1939 рр., серед колекторів яких були О. Мигулін і П. Крижов, а в 1944 р. — Е. Мошков⁷ та Є. Решетник, з виразною увагою до кротів; 4) порівнюючи колекторів і дати збору, можна бачити, що ті самі фахівці виїжджали в різні дальні експедиції, напевно за задачами Заготхутра, зокрема на Донеччину за ховраками й сліпаками; 5) в осо-

¹ Постанова ЦВК та Раднаркома СРСР від 17.08.1933 № 74/1494 «О ликвидации охотничьей кооперации и о реорганизации интегральной кооперации».

² У 1931–1940 рр. як «Всесоюзный НИИ пушно-мехового и охотничьего хозяйства (ВНИПО)»; нині — НДІ мисливського господарства та звірівництва ім. проф. Б. М. Житкова.

³ Влада переїхала до Києва 24.06.34; зміну до конституції прийнято у січні 1935 р.; очевидно, що переїзд різних «столичних» установ був розтягнутий у часі, що стосувалося й біологів [Zagorodniuk 2023b].

⁴ Вважати його учнем Аверіна немає підстав. Цей дослідник за кожної нагоди користувався соціальними ліфтами, і тема держзамовлень на хутро, попри інтерес його до ентомології та мікротеріофауни, взяла гору, і він скоро виріс до голови Державної програми з промислу і постачання на міжнародний ринок хутровини.

⁵ За цим нашим оглядом розрізаних фактів, «Одночасно із питаннями захисту рослин О. Мигулін займався проблемами ведення мисливського господарства, керуючи Українською системою «Заготпушнина».... У 30-ті роки він очолював Державну програму з промислу і постачання на міжнародний ринок «м'якого золота», хутровини.... У 1940-му році, після захисту докторської дисертації, О. Мигулін був обраний завідувачем кафедри зоології Української сільськогосподарської академії.» [Krivitsky & Zagorodniuk 2008: 295–296].

⁶ Подану дисертацію відхилили через хворобу одного з опонентів (О. Браунера) і 31.05.37 справу з захистом в Зообіні закрили, проте рекомендували до друку монографію «Звірі УРСР» з рецензією С. Огньова; врешті 1940 р. дисертацію взяв до захисту Київський університет.

⁷ Згодом співробітник кафедри експериментальної біології та дарвінізму КДУ, дослідник із групи проф. Б. Новікова, автор низки праць 1950–1970-х рр. (див. також далі).

бовій справі П. Крижова (архів ІЗАН) є записи про те, що він робив експедиційні виїзди на Полісся за завданням Заготхутра (1935–1936 рр., зокрема там є його заява на відрядження 10–20.11.35 на північ Київщини для обстеження колоній бобрів за завданням Союзпушнини) і він вже після звільнення зі Зообіну (16.07.37) збирав колекційні зразки у самих Заворичах, тобто напевно працював там, очевидно у 1936–1938 рр. [Zagorodniuk 2022b].

Взагалі увага до малорозмірних хутрових звірів, зокрема й до кротів, хохуль, ховрахів і сліпаків могла бути викликана особливим інтересом до такого хутра — короткого й тривкого — з боку можливих військових замовлень (авіація, снайпери тощо). Понад те, можна припустити, що інтерес Є. Решетник до сліпаків і явний її зв'язок з діяльністю центру в Заворичах [Korobchenko 2019], попри відсутність таких записів у особовій справі та врешті затвердження її дисертації за темою поширення і господарського значення сліпаків, є показовим. Відомі довоєнні збори Є. Решетник в колекції ННПМ, обмежені 1937–1941 рр. Можна припустити, що дослідниця у складі зоогрупи працювала над неопублічним замовленням.

Окрім того, Є. Решетник завідувала колекціями Зообіну (з 1939 як Інститут зоології), і Зоготпушнина давала можливість аналізувати обсяги й географію різних типів хутра, накопичуючи як важливі зоологічні дані, так і при потребі відбираючи колекційні зразки. Про практики аналізу зборів Заготпушнини (напевно мова про Заворичі) є чимало згадок у різних дослідників, зокрема й у Шарлеманя, Мигуліна, Сокура [напр. Sokur 1961]. В останній праці таких даних особливо багато, переважно для повоєнного часу (з 1944 р.), з посиланням на «матеріали Управління мисливського господарства УРСР та Укоопживсировини» (с. 4).

Про часи війни мало що відомо. У нарисі М. Євтушевського про черкаську лабораторію (і це також свідчить про єдність всього ланцюга лабораторій) зазначено: «бібліотеку мисливської лабораторії в роки війни переховували від німецьких загарбників, закопавши в землю у селі Заворичі, що в Броварському районі...» [Evtushevsky 2005: 41].

У повоєнні роки разом (одночасно) з Є. Решетник там же збирав матеріали й Е. Мошков (1944, кроти й миші), збори якого в подальшому відомі й з інших регіонів (кроти, землерийки, мишовиді гризуни, ховрахи, кажани, 1946–1948 рр.). Останні в часі колекційні зразки з Заворичів у ННПМ датовані березнем 1961 р. (3 черепи борсука, кол. В. Абелєнцев) та червнем 1980 р. (1 шкура крота, кол. В. Льченко). Є інформація, що ця установа функціонувала до 1964 р. «У радянські часи (з 30-х рр. до 1964 р.) в Заворичах короткий час функціонує інститут мисливського промислу як філія НДІ хутрового звіра.» (сайт «до нас, на Броварщину» з посиланням на одне з видань «Золотої очеретини»: <https://bit.ly/3EByaC3>).

Згадуючи Заворичі як зоологічний центр, В. Гузій, автор «Золотої очеретини» [Guziy 2012], вказує, що «У Заворичі було завезено та випущено у Гніздну та болота Лави-Слуків хохулю (загинула) та ондатру (майже зникла).» Тобто, тут велися й експерименти з «покращення мисливських угідь». На жаль, нові деталі щодо цього центру здобути не вдалося, попри активні спілкування з В. Гулієм та обласним архівом¹. Попри це, колекції, як видно, зберегли важливу інформацію і про співробітників, і про напрями досліджень.

1960–1970-ті роки. Вінницький період

Рішення про переведення Лабораторії на Вінниччину було ухвалене Правлінням Центроспілки виробників хутрової сировини 15.10.1962. На цей момент лабораторія мала назву «Українське відділення ВНДІ мисливського господарства і звірівництва» [Evtushevsky 2007]. Власне, це рішення було закладене в цій назві — дичина мала все менші пріоритети, а кліткове розведення норко і чорнобурок на хутро — все більше. Мова дедалі більше йшла про прикладні розробки стосовно різноманітних звірів, які давали гарне хутро і гарний приплід. Таким полігоном стала звіроферма в окол. с. Славне (а контора — в с. Коло-Михайлівка, нині у складі с. Стрижавка), того самого місця, де була ставка Гітлера Вервольф («Вовкулака»), за 8 км на північ від м. Вінниця, біля р. Десна (місцеве «Десенка»).

¹ Спочатку цьому перешкодили обмеження щодо ковіду, потім війна. Архів обійшовся відписками, проте для майбутніх дослідників варто назвати ключ: ДАКО, фонд Р-1314, опис 2. 113 спр., 1943–1960 рр.

На жаль, як науковий заклад ця нова реінкарнація Лабораторії не відбулася, а тому її тривалий час намагалися повернути у Київ або його околиці. Врешті, лабораторії запропонували місце в курортній зоні Черкас. Персоналії не відомі, але напевно це не могло статися без сприяння й авторитету С. Л. Самарського, відомого черкаського теріолога. Врешті, переїзд стався 1973 р. Звіроферма під Вінницею проіснувала, затухаючи, ще до 2000 р., а нині про неї нагадують лише пустирі між селом і річкою, рештки кліток, розкидані по лісу, асфальтова дорога, яка веде в нікуди та регулярні реєстрації «американських норок», які втікали з ферми дотепер існують по річці (повід. місцевих; А. Пірхал, особ. повід.).

Одним із зоологів, явно причетних до цієї лабораторії, як показала нещодавня розвідка спільно з житомирськими колегами, став Кен Копейн (1926–2002) [Romaniuk 2022]). Тепер відомо, що Кен Іванович «Після переїзду в Україну, протягом 1965–1966 рр. працював с.н.с. Українського відділення Всесоюзного науково-дослідного інституту тваринної сировини і хутровини біля м. Вінниця. Керував зоологічними темами відділення, здійснював експедиції на Далекий Схід, Курильські острови, Сахалін, ... З 1966 р. обрав шлях педагога». Однією з основ такого тексту став запис у його особовій справі, за яким:

«З грудня 1965 р. перейшов працювати старшим науковим співробітником Українського відділення Всесоюзного н/д інституту тваринної сировини і хутра [«животного сьрья и пушинины»]. К. І. Копейн є керівником усіх зоологічних тем відділення. Нині проводить вивчення динаміки чисельності зайця сірого і лисиці в Україні для прогнозування їхньої чисельності.»

1970–2000-ті роки. Станція в Черкасах

Формування лабораторії в Черкасах збіглося зі згасанням вінницького центру і, як припускає автор, появою на чолі мисливського гавку С. Болденкова, який до того працював у Черкаському обласному управлінні лісгоспу. Черкаський період посилив спеціалізацію мисливствознавства на хутровому тваринництві. На новому місці лабораторія виконувала значний обсяг прикладних задач для звірогосподарств України, Молдови, Білорусі, Р.Ф., республік Балтії. Сюди прагнули потрапити й тут працювали випускники багатьох вишів. У лабораторії виконували одночасно 8–10 наукових тем — від розведення й селекції хутрових звірів до переробки та зберігання хутрової сировини [Evtushevsky 2007]. Проте у листопаді 1991 р. у зв'язку з припиненням фінансування всесоюзних структур колектив зареєстрував лабораторію як мале підприємство «Біоз», проте рентабельність була нульовою. За кілька місяців підприємство поглинула новостворена УААН, і лабораторія «в 1992 р. ввійшла в структуру Інституту тваринництва Української академії аграрних наук на правах Станції» [Evtushevsky et al. 2013]. Станцію назвали «Черкаська дослідна станція звірівництва та мисливствознавства». Її провідним фахівцем довгі роки був Микола Євтушевський, один з найяскравіших мисливствознавців України [Gavrilyuk 2022]. Власне, він і написав реквієм за лабораторією.

У цей черкаський період мисливська тематика була цілком поглинута звіроводством та суміжними формами діяльності. Про популяції і природні ресурси більше мова не йшла. Мисливствознавців було витіснено звірівниками. Найдовше протримався Микола Євтушевський, спогади якого тут цитовано і про якого є окремий нарис у цьому виданні.

За сайтом Черкаської дослідної станції біоресурсів НААН (<https://bit.ly/2ZIX83m>), ця станція «є головною установою в Україні з наукового забезпечення розвитку кролівництва та хутрового звірівництва». Там само розписано й задачі станції. Серед них є «вивчення екологічно-економічних проблем використання біологічних ресурсів природно-заповідного фонду» та «розроблення ефективних напрямів і методів збереження біорізноманіття, збагачення природних біологічних ресурсів мисливського господарства та підвищення його біологічної продуктивності». Щоправда, як використовувати біоресурси заповідного фонду і одночасно збагачувати біоресурси мисливського господарства — не ясно.

Важливість лабораторії відмічали не раз [Khojetsky 2011a]. 2005 року Микола Євтушевський писав у матеріалі до «Лісового і мисливського журналу» матеріал «Відродити мисливську лабораторію», присвячений їй 75-річчю (власне, 26.02.2004 сталося рейдерське захоплення станції новоствореним Інститутом агропромислового виробництва):

«Для найстаршої в Україні мисливської лабораторії відлік часу зупинився на 75-му році. ... Лабораторія протягом останніх 12 років входила до складу Української академії аграрних наук, мала назву Черкаська дослідна станція звірівництва та мисливствознавства і безпосередньо підпорядковувалась Інституту тваринництва у м. Харкові. ... Черкаський інститут агропромислового виробництва (ЧІАПВ) — установа обласного значення, жодного відношення до звірівництва та мисливської справи досі не мав. Та раптом його зацікавили дніпровські ландшафти в районі розташування мисливської лабораторії — чудові пляжі поблизу та можливість заволодіти цією територією.» [Evtushevsky 2005: 41].

Далі ясно. У питаннях відчуження землі ніхто про лабораторію не дбатиме. І еволюція, зокрема й суспільна, не має зворотного ходу, тому й ця лабораторія зникла¹. На жаль, ця сторінка історії української теріології відійшла в минуле. Спогади про роботу в лабораторії виклав її найстарший працівник, який віддав їй чверть століття свого життя [Evtushevsky 2007]. Проте доробки лабораторії залишилися в низці публікацій і цінних розробок, і серед них дві монографії М. Євтушевського «Плямистий олень в Україні та за її межами» [Evtushevsky 2009] та «Мисливські тварини України на волі та в вольєрах» [Evtushevsky 2012].

Академічні лабораторії 1970–2020 рр.

П'ята фаза (Київ) стала по суті науковою, академічною, проте за наповненням — прикладною, з виразною постійною співпрацею науковців з колегами й чиновниками з УТМР та Держкомлісом і регулярними різноманітними варіантами підтримки — госпдоговірні теми, «єгерські» полювання, лобювання бюджетних тем тощо. Такими двома центрами стали мисливська лабораторія в Інституті зоології АН УРСР (Київ) та аналогічна лабораторія в Інституті лісового господарства УААН (філія в Олешках).

Важливою передумовою цього циклу стало повне впровадження в практику мисливського господарства системи державного обліку мисливських ресурсів, відомої як «2тп – мисливство» [Khoyetsky 2017]. Це стало основою об'єктивізації даних та ведення постійного моніторингу й регуляції масштабів вилучення (ліцензування полювань) відповідно до рівнів чисельності й динаміки популяцій мисливських звірів. Цей етап почався ще 1960 року з ухвали Радою міністрів України «Положення про мисливське господарство УРСР», за яким ставало нормою закріплення мисливських угідь за користувачами, що забезпечувало охорону угідь і облік «мисливської» фауни. Відтоді діє й облік за 2тп–мисливство [ibid.], який з роками став джерелом численних публікацій про стан мисливської фауни [напр. Zagorodniuk 2006; Domnich *et al.* 2010; Rizun & Bondarenko 2016].

ІЗАН (Київ). Формування мисливської лабораторії в Інституті зоології АН УРСР дозволило зосередити в ній потужний дослідницький потенціал, основу якого склали досвідчені мисливці з числа зоологів і «новонавернені» зоологи з числа мисливців та управлінців. Лабораторію створено як неструктурний підрозділ у складі відділу фауни і систематики хребетних на початку 1970-х років; до її першого складу увійшли Василь Абеленцев, Борис Галака, Людмила Шевченко та ін., а згодом — Валентин Крижанівський, Герман Панов, Іван Легейда, Віктор Архипчук та ін. Біля них активно «крутилися» й чиновники з УТМР і Держкомлісу — Іван Літус, Сергій Болденков, Євген Крайнев та ін. (нариси про них є у серії «Теріологія в Україні» [Theriology ... 2022a–b]). Одна з перших назв лабораторії, в час її керівництва Абеленцевим (принаймні з 1967–1970 рр.²) — «Лабораторія екології мисливських тварин». З 1975 р. і до 1989 р. лабораторією, що мала повну назву «Лабораторія екології та раціонального використання мисливських тварин» завідував Валентин Крижанівський (з 1989 р. — зав. відділом Відділу фауни і систематики хребетних, у складі якого була й ця лабораторія).

¹ В одному зі знайдених електронних джерел (на жаль, посилання тепер не чинне), зазначено, що створена у 1933 р. Лабораторія «плідно працювала до періоду перебудови та розпаду СРСР у 1991 р., потім, змінюючи назви та відомства, проіснувала на умовах госпрозрахунку до 2004 р. Унікальна наукова бібліотека була викрадена, наукові матеріали та обладнання згоріли разом із будинком».

² Василь Ісакович Абеленцев (1913–1980) працював в ІЗАН з 1946 до 1976 р., вийшов на пенсію 1.09.1976.

У цей час відбулося декілька мисливствознавчих конференцій за участі всього активу лабораторії та багатьох інших відомих колег, зокрема й «простих» зоологів¹. Назви їх за збірниками матеріалів: 1968 — «Первая научная конференция по развитию охотничьего хозяйства Украинской ССР» (Тезисы докладов. Киев); 1973 — «Развитие охотничьего хозяйства Украинской ССР (Киев; рис. 4)²; 2006 — «Мисливство та рибальство в Україні (тематичний збірник). Випуск 1» (Інститут біографічних досліджень, Київ). Прикладами праць із цих зібрань є стаття про підсумки обсягів здобування дичини в Україні [Kraïnev 1968], про сучасний стан популяції зайця сірого та експлуатацію його «запасів» в Україні [Abeľentsev *et al.* 1973], про план дій по збереженню зубра в Україні [Kryzhanivsky 2006].

Прикладами доробків лабораторії є стаття про засади організації й ведення мисливського господарства в Україні [Abeľentsev & Kryzhanovskiy 1969] та програмна стаття «Наука мисливському господарству УРСР» [Voïnstvenskiy 1971], у якій подано аналіз розвитку мисливствознавства як прикладної галузі зоології й підкреслено вагомий внесок (!) співробітників Управління мисливського господарства Мінлісгоспу УРСР у цю справу. У ті роки йшло активне обслуговування науковцями елітних господарств (Заліське, Дніпровсько-Тетерівське та ін.) та їхніх керівників, включно з підготовкою для них статей, монографій і дисертацій (Є. Країнев, І. Літус, С. Болденков та ін.). Серед примітних праць того періоду — монографії Є. Країнева «Підкормка диких тварин» [Kraïnev 1976] та І. Літуса «Акліматизація диких тварин» [Litus 1986], за редакцією М. Воїственського (див. рис. 4).

Активна співпраця лабораторії з центральним офісом УТМР і Держкомлісом позначалася і на тому, що між ними були спільні наукові теми, господаровірні теми, активна пряма співпраця лабораторії з мисливськими управліннями (включно з переходами співробітників з одних структур у інші, як от переведенням Б. Галаки з ІЗАН у центральний апарат УТМР), керівництво дисертаціями й редакторська підготовка монографій тощо. Велику підсумкову працю узагальненого досвіду лабораторії і згаданих структур та інших осередків мисливствознавства було представлено у першому збірнику праць Українського теріологічного товариства, виданого 1989 р., у програмній статті «Біологічні основи та першочергові завдання мисливського господарства УРСР» [Kryzhanovskiy *et al.* 1989].

Рис. 4. Видання мисливствознавчого циклу київського і черкаського осередків мисливствознавців: палітурка збірника матеріалів конференції 1973 р., монографій «Підкормка диких тварин» [Kraïnev 1976], «Акліматизація диких тварин» [Litus 1986] і «Мисливські тварини України на волі та в вольєрах» [Evtushevskiy 2012].

Fig. 4. Publications on game management by game experts from Kyiv and Cherkasy: covers of the proceedings of the 1973 conference, and the monographs 'Feeding of Wild Animals' [Kraïnev 1976], 'Acclimatization of Wild Animals' [Litus 1986], and 'Game Animals of Ukraine in the Wild and in Enclosures' [Evtushevskiy 2012].

¹ Значною мірою пошуку сприяла впорядкована автором бібліографія дослідників.

² Ініціатором зібрання і видання став М. Сафронов — натхненний організатор центрального осередку УТМР (на Вознесенському узвозі, Київ). Він же став і упорядником довідника «Мисливець і риболов України» [Safonov & Korzha 1986], в якому узагальнено досвід роботи первинних організацій УТМР щодо розведення мисливської фауни, проведенню біотехнічних заходів в мисливських господарствах.

Після аварії на ЧАЕС лабораторія активно включилася в чорнобильські дослідження (тим паче, що фактично та територія була продовженням Дніпровсько-Тетерівського ДЛІМГ), і чи не найпримітнішим здобутком стала Програма «Фауна», автором якої став В. Крижанівський [Ulyura & Bojarchuk 2022]. Серед основних положень цієї програми — створення умов для посилення ролі великих фітофагів у формуванні рослинного покриву Зони, інтродукція коня Пржевальського в Зону та контроль міграцій радіонуклідів за пробами з копитних. Врешті, за підсумками цієї програми було підготовлено й монографію «Тварини в радіоактивній зоні» [Frantsevich *et al.* 1991], що була удостоєна премії імені Івана Шмальгаузена НАН України. Поступово вся ця активність цієї лабораторії згасла разом зі згортанням чорнобильських досліджень і виходом на пенсію чи відходом за світи її активу.

Мисливська лабораторія в Олешках — один із відділів Олешківської філії Інституту лісового господарства УААН (основний інститут у Харкові). Її розквіт фактично почався з появи в ній І. Шейгаса, відомого мисливствознавця й автора низки розробок щодо моніторингу мисливської фауни та ведення мисливських господарств (початки в Поліссі, в Олешках з 1991 р., у т.ч. керівник тем з 2000 р. [Zagorodniuk 2022c]). Огляд тем лабораторії (і звітів) періоду 1997–2022 рр. представлено у додатку до статті І. Шейгаса 2023 р. [Sheihas 2023].

Основний блок публікацій представлено в журналі УкрНДЦЛГА «Лісівництво і агролісо-меліорація», прикладами чого є «Регіональні особливості обліків чисельності основних видів мисливських тварин у загальній системі інвентаризації теріофауни» [Sheihas 2002], «Біотехнічні заходи зменшення впливу негативних чинників на мисливську фауну» [Sheihas & Gunchak 2002], «Особливості та перспективи розвитку мисливського господарства України у період реформування галузі» [Sheihas & Hudz 2006], «Основні напрями моніторингу стану популяцій основних видів мисливської фауни» [Sheihas & Hudz 2008].

Звісно, дослідник представляв розробки і в *Theriologia Ukrainica*, зокрема стаття про впливи лімітуючих факторів на ресурси мисливської фауни [Sheihas 2021] та огляд підсумків 30-річного моніторингу популяцій копитних на о. Джарилгач [Sheihas 2023]. Остання праця — приклад того, як можна забезпечити співіснування на одній території мисливського господарства і рекреаційного об'єкту, в яких підтримується надвисока щільність популяцій ратичних, при тому як аборигенних, так і інтродуцентів. Відомими стали й монографічні видання довідкового стилю, зокрема «Книга мисливця» [Shadura *et al.* 1998] та «Порадник егера» [Sheihas *et al.* 2010]. На жаль, діяльність лабораторії зупинила війна.

Сплеск, приємрк і занепад

Тему втрати колишніх цінностей, на яких формувалися цілі покоління природознавців, автор нещодавно розглядав у огляді «Шлях зоолога Срібної доби» [Zagorodniuk 2023a]. Мисливствознавство як галузь і як система знань, будучи 100 років тому ключовими в розвитку природничих знань, поступово з мейнстриму перейшли у статус маргінальних форм діяльності, яку суспільство все менше визнає за норму (на відміну від мисливствознавців). Аналізуючи цю історію, автор вбачає виразні аналогії з ідеями, викладеними Освальдом Шпенглером у його «Присмерку Європи» [Занепаді Заходу] (1918–1922). Те, що формувало культуру, зокрема й культуру природокористування, породжувало цивілізацію й систему цінностей, які неодмінно йдуть до свого занепаду. Мисливствознавчі практики дають саме такі траєкторії. Наскільки вкоріненим було полювання в природознавство і життя біологів (і не тільки біологів), настільки ж ця тема стала неприйнятною суспільством тепер.

На злеті досліджень і на злеті високо організованої системи організації УТМР, обліку фауни (включно з державною статистикою 2тп) та ведення мисливських господарств, надто в умовах появи великого простору дій на початках відновлення незалежності України в багатьох університетах почалася активація мисливствознавчих напрямів освіти. На рівні з визнаним класичним напрямом у Львівському лісотехнічному (нині НЛТУ, за керівництва В. Бондаренка) та в Українській сільгоспакадемії (нині НУБІН, за кер. О. Салганського) сформувалися нові осередки, південні, — у Запоріжжі, Мелітополі й Сімферополі.

Найдавнішою й найпотужнішою є львівська школа, що здавна існує у Лісотехнічному університеті (НЛТУ) яскравими представниками якої були К. Татаринів, В. Бондаренко, І. Делеган та ін.; про всіх них є пам'ятні статті у виданні «Теріологія в Україні. 100 визначних дослідників минулого» [Theriology... 2022a]. Історія зберегла чимало доробків, як статейного (переважно у Віснику НЛТУ), так і дидактичного, енциклопедичного й монографічного характеру. Серед останніх — посібники «Облік диких тварин» [Bondarenko et al. 1989], «Словник-довідник мисливця» [Rudyshyn et al. 1992], «Мисливствознавство» [Bondarenko et al. 1993; Khojetsky 2006], «Мисливські трофеї» [Bondarenko et al. 1996; Delehan et al. 2018], «Біотехнія» [Bondarenko 1998, 2002], «Біологія лісових птахів і звірів» [Delegan et al. 2005]. Біля них розвивалися й практики-мисливствознавці (часто з числа випускників того ж НЛТУ), які активно проявлялися в науці й мали примітні доробки монографічного стилю. Прикладами є книги «Бурій ведмідь Українських Карпат» Олексія Слободяна [Slobodian 2008] та «Кутай звіра: науковий нарис карпатських біотехнічних знань» Юрія Боберського [Boberskyi 2012]. З нових доробків колег з НЛТУ важливо згадати підручники «Ведення мисливського господарства» та «Лісомисливське господарство» [Khojetsky et al. 2022a–b].

У НУБіП промотором школи мисливствознавства був Олексій Салганський (про нього: [Zhyla & Zagorodniuk 2022]). Цей дослідник найактивнішим чином спілкувався з мисливською лабораторією ІЗАН і активно співпрацював з М. Воїнственським. Серед відомих його доробків — великообсяжні монографії «Птахи і звірі наших лісів» [Salhansky 1964] та «Одомашнення диких копитних (Введення в культуру тваринництва нових видів копитних)» [Salhansky 1994]. Серед відомих учнів і послідовників — І. Шейгас, В. Новицький, а також плеяда зоологів, добре відомих за Теріологічними школами, — С. Жила, В. Тищенко, В. Смаголь, А. Сагайдак та ін. На базі ННІ лісового і садово-паркового господарства проведено низки мисливствознавчих конференцій, зокрема у квітні 2011 р. «Мисливська фауна на природно-заповідних територіях: загрози і перспективи»¹ та у червні 2017 р. «Мисливське господарство України: бізнес, елітна розвага чи соціальна послуга?».

Одним із потужних освітніх центрів у галузі мисливствознавства став південний осередок (Запоріжжя, Мелітополь, Сімферополь), передусім завдяки активності В. Лисенка за участі інших фахівців, які стали керівниками відповідних кафедр. Відкриття 1990 р. нової спеціалізації (в межах спеціальності «біологія», а згодом — «лісове господарство») дало значний поштовх, проте через війну з трьох центрів по суті залишився тільки один — Запорізький. Серед доробків цього осередку — посібники «Типологія мисливських угідь» [Petrychenko et al. 2009], «Основи мисливствознавства» [Novitsky & Domnich 2011], «Управління популяціями мисливських тварин» [Sarabeyev et al. 2020], монографія «Мисливські звірі степової України» [Volkh 2014, 2015], а також величезна кількість статейних публікацій, передусім за авторства В. Лисенка, В. Домніча та А. Волоха, а також їхніх аспірантів та магістрантів [напр. Domnich et al. 2010; Tomakh & Lebedeva 2016; Lysenko 2017; Yavorska et al. 2022].

Цей сплеск освітньої активності в університетах Львова (НЛТУ), Києва (НУБіП), Запоріжжя (ЗНУ) і Мелітополя (ЛПУ) випав на занепад самого мисливського господарства: назрівали земельні реформи, з'являлися численні приватні господарства, зокрема й вольєрного типу, назрівала суспільна криза стосовно ставлення до мисливства. Суспільство вимагало помсти за «естетику полювання», спеціальності стали втрачати підтримку, врешті мисливствознавство звели до спеціалізації в рамках «лісового господарства». Остаточо «добили» напрям не тільки скорочення вузівських спеціальностей, але й пандемія ковіду й війна, а ще й 10 років заборони полювання. Приватні господарства не потребували державних програм з освіти чи розвитку, нормативів обліку і вилучення, замовлень на підготовку фахівців. Часи царських полювань і всемогутніх чиновників з Держкомлісу, держадміністрацій і прокуратур, які очолювали та експлуатували галузь і утримували світ елітних полювань, відійшли. І новий світ став зовсім іншим за той, який створювали Віктор Аверін і його послідовники.

¹ Праці цього семінару видано як окремий випуск Вісника НУБіП в серії «Лісівництво та декоративне садівництво» (2011. Вип. 164, частина 3. <http://terioshkola.org.ua/ua/library/seminar8-huntmam-2011.htm>).

Проте разом з цим «елітним мисливством», яке поглинуло і по суті знищило галузь класичного мисливствознавства, було втрачено динаміку розвитку знань про макрофауну, відому як «мисливська фауна». Попри це, попит зберігається, і у світі відпрацьовано механізми збереження мисливства і як форми господарювання, і як способу природокористування, і як системи знань. В Україні актуальним напрямом стало зміщення акцентів з полювання для всіх і будь-де (по суті, донедавна більша частина країни вважалася мисливськими угіддями) на полювання в обмеженому просторі, в угіддях закритого типу.

Проте, цей перехід має ваду — існувати тільки в мисливських господарствах «мисливська фауна» не повинна, її втиснути в штучні межі неможливо, і тема управління «мисливською фауною» ставатиме й надалі все гострішою. Це частина фауни представлена видами, які здійснюють надважливі середовищеві функції, вони є «інженерами» природи і важливими компонентами фауністичних угруповань, участь яких не просто збагачує природу, а оживляє її. Втрата макрофауни у багатьох «кишенькових» (до 10 тис. га) заповідниках вже призвела до кризи, відомої як «резерватні сукцесії», коли порушена система продуцентів і консументів, надто з числа великих фітофагів (передусім копитних) породжує ланцюг нових порушень у функціонуванні «заповідних» екосистем [Merzlikin 2023].

Чи не останнім ривком у процесі згасання мисливствознавства як галузі (при занепаді наукових лабораторій та збереженні спеціалізацій лише в окремих вузах) стала організація Всеукраїнської асоціації мисливців та користувачів мисливських угідь. Це громадське об'єднання створено у вересні 2018 р., серед членів асоціації — понад 300 юридичних та 2500 фізичних осіб; існує й сайт асоціації — <https://www.uahhg.org.ua>. У квітні 2023 р. асоціація стала членом Федерації мисливських і природоохоронних асоціацій Європи. Асоціація має членство і в Комісії з питань ведення Червоної книги України.

Один з останніх «ривків» міністерських чиновників у співпраці з мисливствознавцями — «Проект моделі реформування і розвитку мисливського господарства України» [Myronenko 2015]¹. Цей проєкт — результат грантової активності, а тому післязаробітчанська активність його авторів буде мінімальною, якщо взагалі буде (основний його автор давно на пенсії). Проте, такі документи, як і створені паралельними проєктами суміжні пакети (зокрема й аналогічний аналіз законодавства в галузі мисливствознавства), мають стати у нагоді згаданій асоціації й тим новим поколінням мисливствознавців, які формуються тепер.

Рис. 5. Приклади мисливствознавчих видань університетського та загальноукраїнського циклу: підручник «Біологія лісових птахів і звірів» [Delegan *et al.* 2005] та «Мисливствознавство» [Khojetskyi 2006], книга «Мисливські звірі степової України» [Volokh 2014, 2015], «Проект моделі реформування і розвитку мисливського господарства України» [Myronenko 2015].

Fig. 5. Examples of publications in game management at university and all-Ukrainian levels: textbook 'Biology of Forest Birds and Mammals' [Delegan *et al.* 2005] and 'Game Management' [Khojetskyi 2006], book 'Game Animals of Steppe Ukraine' [Volokh 2014, 2015], 'Draft of the Model of Reforming and Developing the Hunting Industry of Ukraine' [Myronenko 2015].

¹ Видання має окрему українську та англійську редакції, в українській — 10 авторів (рис. 5).

Мисливствознавство та охорона природи

Мисливствознавство від часу формування цього напрямку на початку ХХ ст. й протягом наступних 100 років свого розвитку в Україні пройшло потужний шлях від впорядкування даних про фауну, організації «правильних полювань» і налагодження діяльності мисливців через створення системи мисливських колективів та загалом всієї системи ВУСМР (УТМР), на початках чого стояв Віктор Аверін, до системи високих знань про фауну, організацію діяльності мисливських господарств, типологізації угідь і розвитку системи біотехнічних заходів, ведення моніторингу за станом і динамікою «мисливської» фауни й обсягами полювання, організацією системи ліцензування як угідь, так і полювань.

Фактично всі первинні ідеї створення заповідних куточків зводилися до створення осередків безтурботного мешкання дикої фауни і надто мисливських звірів. Такі заходи мали місце в історії всіх перших заповідних куточків України. І, зокрема, Віктор Аверін був першим, хто підняв питання про створення спеціального (для охорони певного виду) — бабакового — заповідника «Стрільцівський степ» [Averin 1923a] та поставив питання про створення заповідника у Проваллі [Averin 1927b] (згодом обидва — відділення Луганського природного заповідника НАН України), а разом із Борисом Вальхом та іншими тогочасними активістами — питання про створення низки заповідників на Донеччині. Як визнають дослідники з історії охорони природи, «на громадських засадах до УКОПП [Український комітет охорони пам'яток природи] було залучено велику кількість кореспондентів (переважно мисливці, лісівники і шкільні вчителі), які втілювали завдання УКОПП на місцях» [Shalit 1932].

Врешті, саме мисливці й започаткували моніторинг «мисливської фауни», зокрема у форматі державної статистики за формою «2тп-мисливство» [Khoyetsky 2017]. Саме вони стали робити аналітику щодо окремих видів, напр. зубра [Gerus & Kryzhanivsky 2005], і пропонувати плани дій з покращення ситуацій [напр. Kryzhanivsky 2006; Smagol 2016]. Часом такі дискусії стають запеклими, як це було з ідеєю внесення бабака до ЧКУ [Lysenko 2020]. Величезні дискусії викликала й ідея внесення до Червоної книги лося, чисельність і ареал якого стало скорочуються [Khoyetsky 2011b; Smagol et al. 2012]. Мисливствознавці залишилися на своїй позиції щодо того, що збереження виду на практиці могли забезпечити саме мисливські господарства, аж ніяк не внесення виду до Червоної книги (ЧКУ), проте їхні доводи були визнані недостатніми, і вид вивели з обліку (а тому й охорони) в мисливських угіддях, і тепер його «охороняють» тільки у заповідниках. На щастя, ці дискусії не перейшли на сторінки фахових видань — у цій царині все очевидно: для ссавців-фітофагів нашої фауни є лише дві загрози: кліматичні зміни, що ведуть до зміщення на північ природних зон, і людина, що практикує браконьєрство. Обидва фактори ніяк не регулюються Законом про ЧКУ.

У процесі розвитку знань і практик природокористування відбувся перехід мисливців у статус природоохоронців [Zagorodniuk 2023a]. Чому це сталося? Чи є в цьому парадокс? На думку автора — немає. На відміну від «класичних» природоохоронців, які нерідко задовольняються внесенням видів до червоних списків або гучними або й скандальними PR-акціями, мисливствознавці дивляться на проблему збереження мисливської фауни раціонально, сповідуючи думку на кшталт «дайте нам зубра [можна підставити іншу назву], і ми швидко виведемо його з Червоної книги, тобто переведемо його зі статусу загроженого виду у статус популяції у фазі росту, яка своїм приростом забезпечить прибуток». Звертаю увагу — мова не про вид, а саме про популяцію (приріст популяції, який відміняє вимирання виду). Це одна з принципових відмінностей практичних мисливствознавців від теоретичних природоохоронців — необхідно бачити відмінність у збереженні особин, популяцій та видів.

Власне, в цьому виявляється одна із засадничих їх відмінностей — мисливствознавців цікавлять саме популяції та їхня динаміка, не особини, і фактори росту, а не зникнення. Пройшовши шлях від промислу як забезпечення потреб у поживі й дериватах чи скорочення популяцій хижих, через здобування зразків для досліджень, збір даних про стан популяцій до галузі господарювання з розвинутою системою біотехнічних заходів, мисливствознавство зберегло свою первинну задачу: *стале використання* мисливських ресурсів можливе тільки за умо-

ви забезпечення *сталого їх приросту*, який є прибутком від господарської діяльності. Це можливо за умови володіння знаннями про фауну і поведки звірів, використання ними просторових і харчових ресурсів, впливи лімітуючих факторів, закономірностей динаміки популяцій, можливості збільшення ємності угідь і продуктивності популяцій.

Мисливствознавцям стало непросто за сучасних умов¹. Тотальний перехід на штучно вироблені білкові продукти, відмова від природних дериватів — все це стало фактором появи стійких негативних емоцій у тотально урбанізованих людей до самого факту існування мисливської галузі. Очевидно, що знання про мисливських тварин, якими володіють мисливствознавці, можуть піти на шкоду популяціям цих тварин, але не більше, ніж знання фізиків-ядерників сприяють гонці озброєнь. Говорити про шкідливість мисливствознавства — те саме, що говорити про «погану екологію». Ці знання лягли в основу формування наукових шкіл, природничих інституцій та колекцій, низки екологічних концепцій, включно з моделями типу «хижак–жертва», «резерватні сукцесії» тощо.

Ясно, що цивілізація не розглядає зворотних кроків свого розвитку — до життя у світі мамутових фаун чи в умовах Таємничого острова, та й навряд чи робінзонам вдасться залишитися на самоті більше тижня. Тому мисливські практики як форма самозабезпечення залишаються в минулому, як і сама культура полювання, на якій формувалися суспільні стандарти й традиції. У майбутнє від них переходить досвід моніторингу й управління популяціями, при тому не тільки і не стільки ресурсозначимих видів, скільки видів із виразною середовищевірною діяльністю, що й дозволить забезпечити збереження природних екосистем у близькому до вихідного стані. Приріст же популяцій «мисливських видів» — це бонус мисливствознавців, зароблений важкою працею. Як ним розпоряджатися — вирішувати «авторам» приросту: продавати на постріл? згодовувати хижим? віддавати на відновлення інших популяцій? пускати на утримання ресторанів? чи отримання дериватів? Це господарські задачі.

При повноцінній роботі мисливських господарств приріст прямуватиме до нуля, як і має бути в субклімакських екосистемах. І тільки низькосукцесійні системи, якими є, зокрема, всі сільськогосподарські проекти, можуть давати гарантований приріст (урожай). Тому науково-обґрунтовані практики не дадуть прибуткової первинної продукції або вимагатимуть надвисоких біотехнічних зусиль. А будь-яка біотехнія, тобто зміни на користь одного виду або групи видів, згідно з третім законом Ван-Валена [Van Valen 1973], веде до зниження загального біорізноманіття, тобто не сприяє його охороні. Проте це вже інша історія.

Мисливствознавство і природничі музеї

Насамкінець необхідно сказати про музеї й колекції. Мисливствознавство — це далеко не тільки знання про фауну та угіддя. Це ще й колекції. Аналізуючи історію становлення та розвитку багатьох колекцій України, ми неодмінно приходимо до висновку, що більшість перших відомих колекцій вміщали мисливські трофеї [Zagorodniuk 2022a]. Такими були й детально описані в літературі та медійних репортажах і розвідках колекції Владислава Городецького, і Юзефа Потоцького, і Володимира Дзедушицького, і Олександра Браунера, і Костянтина Татарінова, і багатьох інших [Shydlovskyy 2012 та ін.]. Основа багатьох зоологічних колекцій в Україні — це передусім мисливські звірі, як опудала, так і окремі трофеї, зокрема роги або голови на медальйонах. Окремі музеї створені саме як колекції трофеїв, у т.ч. Музей лісових птахів і звірів в НУБіП [Shevchenko et al. 2015], Зоологічний музей Запорізького університету тощо [Zagorodniuk et al. 2020, 2022a]. Багато відомих зоологів і майже всі колектори й таксидермісти починали свої практики саме як мисливці [Zagorodniuk 2023a].

¹ Тема безкінечна, і сенсу її педалювати немає. Не будучи мисливцем, автор розуміє, що мисливствознавство і мисливство (полювання) — це такі ж різні форми діяльності і знань, як «лісівник і лісоруб, проте суспільство налаштоване агресивно навіть в умовах війни, на якій людей і тварин щодня гине більше, ніж мисливських звірів в угіддях за рік. Проблема навіть не в тому, що на ринках м'ясо вже мертве, але його ніхто не називає «вбитим», проблема, ймовірно, в тому, що мисливський ресурс є вкрай обмеженим, і ніхто не хоче, щоби він належав якимось привілейованим кастам, а ще щоби вбивство не було дозвіллям.

Рис. 6. Приклад колекції трофеїв у експозиції Зоологічного музею Київського університету. Фото автора.

Fig. 6. An example of a collection of trophies in the exhibition of the Zoological Museum of Kyiv University. Photo by the author.

Є багато прикладів того, як створені й укомплектовані відділи природи всіх обласних і районних краєзнавчих музеїв, а також музеїв навчальних закладів, заповідників і великих лісництв: всюди в центрі експозицій так звана «мисливська фауна», ці ж види складають основу остеологічних колекцій, передусім черепів. Велика частка нових надходжень до музеїв — це також об'єкти трофейного полювання та колекціонування. Окремі робочі колекції навчальних закладів містять сотні черепів «мисливських» видів звірів — лисиць, свиней, сарн, оленів тощо. І цей матеріал є гарною основою для вивчення мінливості видів, аналізу віко-статевої структури вибірок (популяцій), географічних порівнянь. А головне — цей матеріал по суті накопичується як супутній, здобутий законно і без витрат з боку музеїв.

Звісно, основний інтерес мисливців при колекціонуванні — це трофеї, тобто та частина їхньої діяльності, яка виходить за межі задоволення первинних потреб мисливців — отримання біли (м'яса, шкір або дериватів). Загалом колекціонування зразків є особливістю багатьох природничиків [Roe 1951; Kawahara & Pyle 2012; Zagorodniuk 2019], інколи це їхня іманентна риса, яка визначає й успішність самих досліджень, хоча нерідко колекціонуванням все й завершується. Ми знаємо велику кількість прикладів цього, й історія української теріології говорить про те також [Theriology... 2022a–b]. Трофеї є об'єктом особливої уваги [Bondarenko *et al.* 1996], оскільки несуть важливу інформацію про статуси популяцій, мають високе естетичне значення, і не тільки як атрибутика, але й як підсумки роботи правильно організованих господарств, а в низці випадків і успішних селекцій та інтродукцій. Трофеї як об'єкти колекціонування стають важливим матеріалом для досліджень, прикладом чого є дослідження Н. Лебедевої краніологічної мінливості хижих [Lebeleva *et al.* 2009, 2017] та А. Волоха по мінливості рогів і визначенню віку мисливських звірів [Volokh 2019, 2022].

На жаль, велика кількість таких колекцій, вже оформлених, зникає через різного роду катаклізми та реорганізації, які завершуються ліквідаціями лабораторій або супроводжують це. Одна з таких історій пов'язана зі спаленням зоологічних колекцій Луганського заповідника при приході нового директора, що згадано в нещодавньому огляді автора щодо потреб і задач накопичення первинних даних про локальне біотичне різноманіття в заповідних об'єктах, зокрема й формі колекційних ваучерних зразків [Zagorodniuk 2024]. На жаль, таких історій автор знає багато. І в умовах поточної війни в Україні число втрат буде рости. Одна з бід робочих і приватних колекцій і подібних зібрань — відсутність надійної опіки, яку можуть забезпечити передусім музеї, включно з усіма процедурами музеєфікації. І важливим аспектом є музеєфікація зразків разом з їхніми первинними володарями, що потрібно для уточнення або й відновлення «етикеткових» даних (передусім місця збору), не збережених через брак традицій колекціонування, проте певний час ще можливих для відновлення.

Післямова

Первинною задачею цього дослідження був пошук відомостей про утаємничену станцію «Заготхутра» в Заворичах, звідки походили численні колекційні зразки і про що не раз згадували старші колеги як про місце, де можна було перебирати сотні й тисячі шкір лисиць, вовків, куниць, зайців, щурів тощо і виявляти рідкісні види (напр. корсака), а також можливий її зв'язок з не менш забутою мисливською лабораторією в Харкові. Дві ці довоєнні структури неочікувано виявилися спорідненими, а надалі в процесі підготовки видання «100 теріологів минулого» впливли важливі деталі про існування пізнішої за часом лабораторії в Черкасах і (зовсім неочікувано) сліди існування «проміжної» між Заворичами і Черкасами лабораторії під Вінницею. Врешті, вінчає ряд лабораторія в Олешках, а окремий фрагмент становить академічна мисливська лабораторія в Києві, в Інституті зоології АН УРСР, яка за часом існування збіглася з лабораторією в Черкасах. Цей невинуватий ряд показав їхню наступність, з послідовними перенесеннями центрів у інші місця і, по суті в різні підпорядкування. Понад те, всі вони мали доволі різні задачі, відповідно до часу свого існування і суспільних запитів, поступово змінюючи акценти в діяльності від впорядкування мисливських рухів через заготівлю сировини до сприяння розвитку системи елітних полювань і забезпечення ефективної роботи мисливських господарств.

Одним із ключових, з огляду на наукові задачі й виклики, доробків стала система управління популяціями мисливських видів, при тому не тільки в рамках концепту господарювання й отримання гарантованого високого приросту популяцій та загалом забезпечення рентабельності мисливських господарств. Важливим доробком стала система знань про управління екосистемами через фітофагів і корегування трофічних ланцюгів, у рамках концепту самовипасу та вибіркового промислу, з регулюванням всього цього напряму відповідними біотехнічними заходами. Попри неможливість управління екосистемами в цілому, мисливські види, які формують дві важливі гільдії — великих фітофагів та апексних (верхівкових) хижаків, — є ключовими групами тварин у формуванні й регуляції багатьох інших складових біоти, і їхні впливи є важливими регуляторними факторами функціонування екосистем у цілому. Особливо це важливо в умовах масштабних порушень природних комплексів господарською діяльністю. Історія з Програмою «Фауна», зреалізованою в Чорнобильській зоні відчуження, стала найбільш показовою, і подальше нормальне існування практично всіх заповідників і більшості квазіприродних комплексів поза сумнівом має формуватися за умови забезпечення участі всього комплексу «мисливських» видів тварин. Тому й лабораторії такого циклу мали би відновити свою роботу, щонайменше в академічному середовищі.

Автору про це вести мову відносно легко, бо сам ніколи не був мисливцем, проте добре знав і знає багатьох провідних мисливствознавців з різних регіонів України, давно цікавиться екологією тварин і заповідною справою, а також історією досліджень, і тому може висловлювати неупереджену думку за цією темою. Без макрофауни й управління нею місцеві екосистеми не мають перспектив зберегтися в тому стані, який ми мали намір заповідати.

Подяки

Автор широ дякує всім колегам, які сприяли збору матеріалів для цієї розвідки й аналізу ситуації, а надто Т. Атемасовій, Л. Бондаренко, І. Делегану, А. Дулицькому, С. Жили, І. Шейгасу, Є. Яніш. Дякую за консультації А. Волоху, О. Кратюку, І. Легейді, В. Лисенку, Е. Різун, Ж. Розорі, П. Хоєцькому, Л. Шевченко. Дякую колегам, які сприяли у пошуку першоджерел, надто О. Артем'євій, М. Гаврилюку, В. Домашліно, В. Константіновій, Р. Романюк, А. Сироткіній, І. Шидловському. Моя подяка рецензентам за важливі коментарі; дякую З. Баркасі, І. Наконечному, О. Радзивілу, С. Харчуку та П. Чегорці за правки тексту.

Декларації

Фінансування. Дослідження проведено в рамках планової наукової теми ННПМ НАН України з номером держреєстрації № 0124U000572 — «Наукові колекції натуралій як джерело дослідження біотичного різноманіття, історії та розвитку природничих музеїв».

Конфлікт інтересів. Автор не має жодних конфліктів інтересів, які могли вплинути на зміст статті.

References

- Abelentsev, V. I., V. I. Kryzhanovsky. 1969. On the principles of organization and management of the hunting economy in Ukraine. In: *Natural productivity and productivity of hunting grounds in the USSR. Part 2*. Kirov, 219–222. [Russian]
- Abelentsev, V. I., V. A. Arkhipchuk, L. S. Shevchenko. 1973. The current state of the European hare population and ways of exploiting its reserves in Ukraine. In: *Development of hunting economy of the Ukrainian SSR*. Kyiv, 130–132. [Russian]
- Atemasova, T. A., I. A. Krivitsky. 1999. Viktor Grigorievich Averin. In: Atemasova, T. A., I. A. Krivitsky (ed.). *Ornithologists of Ukraine. Bibliography directory*. Kharkiv, 77–79. [Russian]
- Averin, V. G. 1923a. The reserve for the steppe marmots. *Hunting and Fishing*, No. 3–4: 15. [Russian]
- Averin, V. G. 1923b. Report on the 1st All-Ukrainian Exhibition of Hunting and Fishing on July 22–29, 1923 in Kharkiv. *Hunting and Fishing*, No. 5–6: 9–24. [Russian]
- Averin, V. G. 1927a. *Hunting: a Guide for the Ukrainian Hunter*. Radiansky Selianyn, Kharkiv, 1–250. [Ukrainian] URL
- Averin, V. G. 1927b. A new reserve for the steppe marmots in the Provalsky steppe. *Soviet Hunter and Fisherman*, No. 2: 3. [Russian]
- Averin, V. G. 1930. The first research hunting laboratory in Ukraine (brief report). *Ukrainian Hunter and Fisherman*, No. 1: 9–11. [In Ukrainian]
- Andreev, M. N., N. V. Kraev, V. N. Kraeva. 2013. *State Policy in the Field of Hunting and Game Management: History and Modern Practice*. Prof. B. M. Zhitkov Russian Research Institute of Game Management and Fur Farming of Russian Academy of Agricultural Sciences, 1–152. [Russian]
- Boberskyi, Y. 2012. 'Kutai zviru' [*Groom the Beast*]: a Scientific Essay on Carpathian Biotechnical Knowledge. Lileia-NV, Ivano-Frankivsk, 1–112. [Ukrainian]
- Bondarenko, V. D., I. V. Delegan, I. P. Soloviy, M. P. Rudyshyn. 1989. *Census of Wild Animals. Practical recommendations*. Lviv, 1–62. [Ukrainian]
- Bondarenko, V. D., I. V. Delegan, K. A. Tatarinov, M. V. Chernyavsky, S. D. Tatukh, [et al.]. 1993. *Game Management*. RNMK VO, Kyiv, 1–197. [Ukrainian]
- Bondarenko, V. D., I. V. Delegan, V. G. Mazepa, M. P. Rudyshyn. 1996. *Hunting Trophies*. IZMN, Kyiv, 1–104. [Ukrainian]
- Bondarenko, V. D. 1998. *Biotechnology. Training Manual. Part 1*. Institute of Content and Methods of Teaching (ICMT) Lviv, 1–260. [Ukrainian]
- Bondarenko, V. D. 2002. *Biotechnology. Training Manual. Part 2*. Prestyzh Inform, Lviv, 1–352. [Ukrainian]
- Boreyko, V. E. 2001. *Dictionary of Nature Conservation Workers. 2nd ed.* Kyiv Eco.-Cult. Center, Kyiv, 1–524. [Russian]
- Delegan, I. V., I. I. Delegan, I. I. Delegan. 2005. *Biology of Forest Birds and Mammals*. Polly, Lviv, 1–600. [Ukrainian]
- Delegan, I. I., V. G. Mazepa, P. B. Khojetsky. 2018. *Hunting Trophies: textbook*. Galician Publishing Union LLC, Lviv, 1–192. [Ukrainian]
- Diukov, N. N. 1923. Wolves in the Kharkiv province. *Hunting and Fishing* (Kharkiv), No. 3–4: 9–12. [Russian]
- Domnich, V. I., A. G. Vjzovska, A. V. Domnich, I. V. Delehan. 2010. Dynamic fox population density in Ukraine. *Scientific Bulletin of Ukr. Natl. Forest. Univ.*, 20 (14): 22–32. [Ukrainian]
- Evtushevsky, M. 2005. Revive the hunting laboratory. *Forest and Hunting Journal*, No. 4: 41. [Ukrainian]
- Evtushevsky, M. N. 2007. From the history of the oldest hunting laboratory in Ukraine. *Forestry and Hunting: Current Status and Development Prospects. Volume II*. Proceedings of the International scientific-practical conference. Zhytomyr, 223–226. [Ukrainian]
- Evtushevsky, M. N. 2009. The Sika deer (*Cervus nippon hortulorum Swinhoe*, 1864) in Ukraine and abroad. *Eco-inform*, Kyiv, 1–192. [Ukrainian]
- Evtushevsky, M. N. 2012. *Game Animals of Ukraine in the Wild and in Enclosures*. Vertykal, Cherkasy, 1–376. [Ukrainian]
- Evtushevsky, M. N., A. S. Avdeev, D. O. Buglo. 2013. Features of hunting in the Kharkiv region. *Bulletin of the Center for Science Provision of Agribusiness in the Kharkiv region*, 14: 190–195. [Ukrainian]
- Frantsevich L. I., V. A. Gaichenko, V. I. Kryzhanovsky. 1991. *Animals in a Radioactive Zone*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–127. [Russian]
- Gavrilyuk, M. 2022. Mykola Nikiforovych Evtushevsky, a mammalogist and game expert. *Novitates Theriologicae*, 14: 112–115.
- Gerus, K., V. Kryzhanivsky. 2005. The current state of bison populations in Ukraine. *Bulletin of Lviv University. Biological series*, 39: 110–113. [Ukrainian]
- Guziy, V. 2012. *Zolota ocheretyna [Golden Reed]: Brovary Region. Historical and Local Lore Essays*. Svit Uspikhu, Kyiv, 1–608. [Ukrainian]
- Holda, D. 2006. Hunting periodicals in the context of time. *Hunting and fishing*, No. 5 (55): 5. [Ukrainian]
- Kawahara, A. Y., R. M. Pyle. 2012. Through collecting, owning and observing insects. In: Lemelin, R. H. (ed.). *The Management of Insects in Recreation and Tourism*. Cambridge Univ. Press, New York, 138–152.
- Khojetsky, P. B. 2006. *Game Management: Training Manual*. Spolom, Lviv, 1–112. ISBN 966-665-372-9 [Ukrainian]
- Khojetsky, P. B. 2010. To the analysis of the list of hunting animals of Ukraine. *Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine*, 20 (9): 30–39 [Ukrainian]
- Khojetsky, P. B. 2011a. Professional training for specialists of hunt management. *Naukovyj Visnyk NLTU of Ukraine*, 21 (3): 365–373. [Ukrainian]
- Khojetsky, P. 2011b. Stan populacji łosia na Ukrainie. *Leśne Prace Badawcze*, 72: 285–288. [CrossRef](#)
- Khojetsky, P. 2017. Game fauna census in the '2-tp – hunting' statistical report: features, advantages, disadvantages. *Novitates Theriologicae*, 10: 206–216. [Ukrainian] URL
- Khojetskyi, P. B., S. L. Kopyi, O. O. Meleshchuk, V. M. Sukhovyh, V. O. Agiy. 2022a. *The Management of Hunting Grounds: a textbook*. Spolom, Lviv, 1–144. ISBN 978-966-919-815-0 [Ukrainian]
- Khojetskyi, P. B., S. L. Kopyi, O. O. Meleshchuk, I. V. Phizyky, V. O. Agiy, V. M. Sukhovyh. 2022b. *Forestry and Hunting Grounds: a textbook*. Spolom, Lviv, 1–256. ISBN 978-966-919-903-4 [Ukrainian]
- Korobchenko, M. 2016. Evdokia Reshetnyk (1903–1996) — an outstanding figure in the history of academic zoology and ecology in Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 14: 136–146. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Korobchenko, M. 2019. Evdokia Reshetnyk's collections of in the mammalogical funds of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. *Natural History Museology. Volume 5*. Kyiv, 67–71. [Ukrainian]
- Kraiev, E. D. 1968. Some results of an inventory of the number of prey game in Ukraine. In: *First Scientific Conference on Development of Hunting Economy of Ukrainian SSR. Abstracts of reports*. Kyiv, 123–127. [Russian]
- Kraiev, E. D. 1976. *Feeding of Wild Animals*. Urozhay, Kyiv, 1–88. [Russian] <https://f.eruditor.link/file/3935622/>
- Krivitsky, I., I. Zagorodniuk. 2008. Eminent Ukrainian theriologists Oleksiy Mygulyn and Yakiv Zubko. In: Zagorodniuk,

- I. (ed.). *Rarity Mammal Fauna and Its Protection*. Luhansk, 295–298. (Series: Proceedings of the Theriological School; Vol. 9). [Ukrainian] <https://bit.ly/3ArOLeN>
- Kryzhanivsky, V. I. 2006. Action plan for the conservation of bison (*Bison bonasus* L.) in the fauna of Ukraine. *Hunting and Fishing in Ukraine. Volume 1*. Ed. V. V. Bolgov. Institute of Biographical Research; Ukr. Scient. Soc. of Heraldry and Vexillology, Kyiv, 25–33. [Ukrainian]
- Kryzhanovsky, V. I., S. V. Boldenkov, A. A. Gubkin, V. I. Gulay, N. S. Gunchak, [et al.] 1989. Biological bases and priority tasks of the hunting economy of the Ukrainian SSR. In: *Studying the Theriofauna of Ukraine*. Naukova Dumka, Kyiv, 3–19. [Russian]
- Lebedeva, N. I., V. I. Domnich, A. S. Zamura. 2017. Cranio-logical profile of the common wolf *Canis lupus* L., 1758 (Canidae) in the south-east of Ukraine. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Biological Sciences*, no. 2: 27–33. [Ukrainian]
- Lebedeva, N. I., O. P. Korzh, O. Y. Mazai. 2009. The use of fluctuating asymmetry of craniological features of predators in bioindicating studies. *Topical Issues of Biology, Ecology and Chemistry*, 1 (1): 33–40. [Ukrainian]
- Litus, I. E. 1986. *Acclimatisation of Wild Animals*. Urozhay, Kyiv, 1–192. [Russian]
- Lysenko, V. 2017. Hunting science. History and present of hunting in Ukraine. *Forestry and Hunting Journal*, No. 2: 31–33. [Ukrainian]
- Lysenko, V. 2020. Why the steppe marmot (*Marmota bobak*) should not be included into the Red Book of Ukraine. *Novitates Theriologicae*, 11: 196–198. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Main ... 1957. The main provisions of hunting and hunting management on the territory of the USSR. Approved by the Head of the Department for Natural Reserves and Hunting Economy of the Ministry of Agriculture of the USSR on July 27, 1957. *Hunting and Hunting Economy*, № 9: 5–7. [Russian]
- Markovska, O., I. Zagorodniuk. 2022. Mygulin Oleksiy Oleksiyovych, an ecologist, faunist, zoogeographer, specialist in plant protection from pests. *Novitates Theriologicae*, 14: 218–221. [Ukrainian] <https://bit.ly/4cuSc1k>
- Merzlikin, I. 2023. The mammal fauna of the Mykhailivska Tsilyna Nature Reserve: assessment of diversity and factors of its support. *Theriologia Ukrainica*, 25: 34–54. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Mygulin, O. O. 1938. *Mammals of Ukrainian RSR (Materials to Fauna)*. Acad. Sci. of USSR Press, Kyiv, 1–426. [Ukrainian]
- Myronenko, M. 2015. *Draft Model of Reformation and Development of Hunting Sector in Ukraine*. ENPI East FLEG II. WWF-DCP, Ukraine. 1–261.
- Novitsky, R. O., V. I. Domnich. 2011. *Fundamentals of Hunting: Textbook*. Artlogos, Dnipropetrovsk, 1–72. [Ukrainian] <https://e.eruditor.link/file/2261078/>
- Parkhomenko, V. V. 2019. Data for the analysis of the topics of scientific works of Professor V. G. Averin. *History of Education, Science and Technology in Ukraine*, 14: 482–487. [Ukrainian]
- Petrychenko, V. V., N. I. Lebedeva, Y. M. Kartashova. 2009. *Typology of Hunting Grounds: Study guide*. Zaporizhzhia University, Zaporizhzhia, 1–110. [Ukrainian] [URL](#)
- Pidoplichko, I. G., V. I. Troitska. 1962. Viktor Hryhorovych Averin (1885–1955). *Collection of works of the Zoological Museum*, 31: 118–130. [Ukrainian]
- Popov, B. M. 1936. Mammalogical notes. 1. Distribution of Leisler's party (*Nyctalus leisleri* Kuhl, Chiroptera) in the USSR. 2. Finding of forest mouse (*Sicista montana* Mehely) within the USSR. *Collection of Works of the Zoological Museum*, 18: 191–196. [Ukrainian]
- Protasov, A. 2024. Three concepts: an academic ecologist's view. *Geo&Bio*, 26: 50–63. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Rizun, E., V. Bondarenko. 2016. Trends in population dynamics of the Ukrainian game mammal fauna and propositions on improvement of its census. *Proceedings of the Theriological School*, 14: 34–40. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Rizun, E. 2017. Census of game mammals on hunting grounds (a review of methods). *Novitates Theriologicae*, 10: 121–132. [Ukrainian]
- Roe, A. 1951. A psychological study of eminent biologists. *Psychological Monographs: General and Applied*, 65 (14): 1–68. [CrossRef](#)
- Romaniuk, R. 2022. Ken Ivanovich Kopein, a zoologist, game expert, and teacher. *Novitates Theriologicae*, 14: 166–168. [URL](#)
- Rudyshyn, M. P., B. I. Kolisnyk, E. P. Avdenko. 1992. *Hunter's Dictionary*. Kyiv, 1–176. [Ukrainian]
- Safronov, M. A. (comp.), N. A. Korzha (ed.). 1986. *Hunter and Fisherman of Ukraine*. Urozhay, Kyiv, 1–256. [Russian]
- Sarabeyev, V. L., V. I. Domnich, N. I. Lebedeva. 2020. *Management of Game Animal Populations: Lecture Notes*. Zaporizhzhia University, Zaporizhzhia, 1–77. [Ukrainian] [URL](#)
- Selezniov, M. Y. 1936a. Distribution of desman in Ukraine and materials for its biology. *Collection of works of the Zoological Museum*, 17: 25–36. [Ukrainian]
- Selezniov, M. Y. 1936b. About marmots on the Striletsky steppe and Velykyi Burluk. *Collection of works of the Zoological Museum*, 17: 63–77. [Ukrainian]
- Shadura, M. V., I. M. Sheihas, M. S. Gunchak, A. M. Shadura, M. O. Myronenko. 1998. *The Book of the Hunter*. Atlas, Lviv, 1–179. [Ukrainian]
- Shalit, M. 1932. *Nature reserves and natural monuments of Ukraine*. Kharkiv, 1–76. [Ukrainian]
- Sheihas, I. M. 2002. Regional features of accounting for the number of main species of hunting animals in the general system of inventory of mammal fauna. *Forestry and Forest Melioration*, 102: 106–112. [Ukrainian]
- Sheihas, I. M., M. S. Gunchak. 2002. Biotechnical measures to reduce the impact of negative factors on hunting fauna. *Forestry and Forest Melioration*, 100: 4–12. [Ukrainian]
- Sheihas, I. M., M. I. Gudz. 2006. Features and prospects of development of the hunting facilities of Ukraine during reforming branch. *Scientific Bulletin of the Forestry University of Ukraine*, 16 (3): 47–52. [Ukrainian]
- Sheihas I., M. Gudz. 2008. Basic directions of hunting animals populations monitoring. *Forestry and Forest Melioration*, 113: 218–224. [Ukrainian] <https://bit.ly/3DAU3Bb>
- Sheihas, I. M., M. V. Shadura, A. M. Shadura, M. S. Gunchak, M. I. Sheihas. 2010. *Gamekeeper's Guide*. Nove Slovo Print House, Kharkiv, 1–190. ISBN 978-617-568-017-3
- Sheihas, I. M. 2021. Characteristics of limiting factors affecting the state of hunting resources of Ukraine. *Theriologia Ukrainica*, 21: 141–151. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Sheihas, I. 2023. Dzharylhach Island (Ukraine): results of game management research in 1991–2022. *Theriologia Ukrainica*, 26: 176–196. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Shydlovskyy, I. V. 2012. *History of Museum Work and Zoological Museums of Universities of Ukraine*. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 1–112. [Ukrainian]
- Sirotkina, A. A. 2021. Tsar's Hunting in Belovezhskaya Pushcha, Spala and in the Crimea. *Biznes-Inform*, Simferopol, 1–278. ISBN 5604516872. [Russian]
- Sirotkina, A., I. Zagorodniuk. 2022. Kormilitsyn Aleksandr Aleksandrovich, a game expert of the highest rank. *Novitates Theriologicae*, 14: 169–171. [URL](#)
- Slobodian, O. O. 2008. *The Brown Bear of the Ukrainian Carpathians*. DKD, Ivano-Frankivsk, 1–160. [Ukrainian]
- Smagol, V. N., G. G. Gavris, A. A. Salgansky (Jr.). 2012. Distribution and abundance of moose, Alces alces (Mammalia, Artiodactyla), in Ukraine at the beginning of the XXI centu-

- ry. *Vestnik zoologii*, **46** (2): 161–166. [Ukrainian]
- Smagol, V. M. 2016. Prospects for recovery of wisent *Bison bonasus* (Mammalia, Artiodactyla) metapopulation in Ukraine. *Scientific Journal of the M. P. Drahomanov Pedagogical University. Series 20: Biology*, **6**: 42–46. [Ukrainian]
- Sokur, I. T. 1961. *Historical Changes and the Use of Mammals in Ukraine*. Acad. Sci Ukr. RSR, Kyiv, 1–84. [Ukrainian]
- Sova, T. V., Y. O. Kononov, V. B. Ferents, O. Y. Ivanchenko. 2005. *Nature Reserve Fund of Luhansk Region*. Lunnyy Svet, Luhansk, 1–166. [Ukrainian]
- Theriology... 2022a. *Theriology in Ukraine. Part 1. 100 Outstanding Researchers of the Past*. Comp. & ed. by I. Zagorodniuk. Ukrainian Theriological Society & NMNH, NAS of Ukraine, Kyiv, 1–368. (Series: *Novitates Theriologicae*; Pars 14). [CrossRef](#)
- Theriology... 2022b. *Theriology in Ukraine. Part 2. Directory of modern theriologists*. Comp. & ed. by I. Zagorodniuk. Ukrainian Theriological Society & NMNH, NAS of Ukraine, Kyiv, 1–292. (Series: *Novitates Theriologicae*; Pars 15). [CrossRef](#)
- Tomakh, O. O., N. I. Lebedeva. 2016. Population dynamics of the common fox (*Vulpes vulpes* L., 1758) in Zaporizhzhia region and factors that determine it. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Biological Sciences*, No. 2: 52–57. [Ukrainian]
- Ulyura, E., V. Bojarchuk. 2022. Valentyn Kryzhanivsky, a zoologist, natural philosopher, and science populariser. *Novitates Theriologicae*, **14**: 189–192. [Ukrainian]
- Van Valen, L. 1973. A new evolutionary law. *Evolutionary theory*, **1**: 1–30. <http://bit.ly/1X0KQGu>
- Voinstvensky, M. A. 1971. Science for hunting economy. *Vestnik zoologii*, No. 5: 3–11. [Russian]
- Volokh, A. M. 2014. *Mammals Hunted in Steppe Ukraine. Part 1*. Gryn D.C., Kherson, 1–412. [Russian]
- Volokh, A. M. 2015. *Mammals Hunted in Steppe Ukraine. Part 2*. Gryn D.C., Kherson, 1–401. [Russian]
- Volokh, A. 2019. Features of moose antlers (*Alces alces*) from Ukraine. *Theriologia Ukrainica*, **18**: 40–47. [CrossRef](#)
- Volokh, A. M. 2022. *Determining the Age of Game Animals: a scientific and methodological manual*. Oldie Plus, Odesa, 1–374. ISBN 978-966-289-630-5 [Ukrainian]
- Volokh, A. 2023. Distribution of the wolf (*Canis lupus*) in the steppe zone of Ukraine at the turn of the 20th and 21st centuries and its population dynamics. *Theriologia Ukrainica*, **25**: 109–125. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Yavorska, T., V. Lysenko, O. Sobolevska, V. Apostolov, I. Ahieieva. 2022. Formation of cost-resource determinants and stabilizers of the development of hunting in Ukraine. *Review of Economics and Finance*, **20**: 306–319. [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I. 2003. Price of animal life from the viewpoint of zoologist. *Ecosphera*, No. 9–10: 10–14. [Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2006. Mammals of eastern provinces of Ukraine: composition and historical changes of the fauna. In: *Mammal Fauna of Eastern Ukraine*. NMNH of Ukraine, Luhansk, 216–259. (Series: Proceedings of the Theriological School; Vol. 7) [Ukrainian] <https://bit.ly/2zEofz1>
- Zagorodniuk, I., L. Godlevska. 2008. Old issues of zoological line in Ukraine and theriology at pages of the Proceedings of Zoological Museum NAS of Ukraine. In: Zagorodniuk I. (ed.). *Rarity Mammal Fauna and Its Protection*. Luhansk, 299–307. (Series: Proceedings of the Theriological School; Vol. 9). [Ukrainian] <https://bit.ly/2YJkUX9>
- Zagorodniuk, I., I. Dykyy. 2012. Hunting mammal fauna of Ukraine: species list and vernacular names. *Visnyk of the Lviv University. Series Biology*, **58**: 21–44. [Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2019. Species concepts in biology: development of ideas in Ukraine. *Bulletin of the Uzhhorod University. Series Biology*, **46–47**: 7–36. [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I., K. Ocheretna. 2019. The Zoological Museum of the Ukrainian Academy of Sciences for 100 years. *Natural History Museology. Volume 5*. NMNH NAS of Ukraine. Kyiv, 45–52. [Ukrainian]
- Zagorodniuk, I., N. Lebedieva, Z. Barkaszi, O. Korotyia. 2020. Mammals in the collection of the Zoological Museum of Zaporizhzhia University: overview and unique specimens. *Visnyk of the Lviv University. Series Biology*, **82**: 136–149. [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I. 2022a. Viktor Averin as one of the founders of applied zoological research in Ukraine. *Novitates Theriologicae*, **14**: 19–22. [Ukrainian] <https://bit.ly/3M4hGrT>
- Zagorodniuk, I. 2022b. Petro Kryzhov, fauna researcher and collector of mammal collections of the Zoological Museum at the All-Ukrainian Academy of Sciences. *Novitates Theriologicae*, **14**: 193–195. [Ukrainian] <https://bit.ly/4dWf9Me>
- Zagorodniuk, I. 2022c. Igor Sheihas, a game expert, zoologist, and developer of principles of game management. *Novitates Theriologicae*, **15**: 208–210. [Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2022d. Zoological museums and mammal collections in Kyiv for the last two centuries: history, values, and prospects. *Geo&Bio*, **22**: 37–62. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I. 2023a. The way of the Silver Age zoologist: practices of field work, capturing and collecting material. *Geo&Bio*, **25**: 3–31. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I. 2023b. A hedgehog from Luxembourg: the story of a specimen as evidence of migrations of museum collections between Kharkiv and Kyiv in the 1930s. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Biology*, **40**: 4–18. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I., Z. Barkaszi, O. Protasov, V. Prydatko-Dolin. 2023. The biodiversity concept in crisis? Global tendencies and a view from Ukraine. *Geo&Bio*, **24**: 25–45. [Ukrainian] [CrossRef](#)
- Zagorodniuk, I. 2023. Local faunas, voucher samples and biodiversity assessments. *National Nature Park «Nizhnysulsk». Scientific works. Issue 3*. Orzhytsia, 8–16. [Ukrainian] [URL](#)
- Zhylya, S., I. Zagorodniuk. 2022. Oleksiy Oleksandrovych Salgansky, an expert in game management. *Novitates Theriologicae*, **14**: 275–278. [Ukrainian] [URL](#)
- Zlotin, A. Z. 2001. Averin Victor Grygoryovych. *Encyclopedia of Modern Ukraine: in 30 volumes. Volume 1 (A)*. Eds: I. M. Dzyuba [et al.]; NAS of Ukraine. Polygraph book, Kyiv, 59–60. [In Ukrainian]